

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ-SƏNƏDLİ NƏSRİN TİPOLOGİYASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Lalə Tofiq qızı Həsənova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Məmməd oğlu Hüseynli

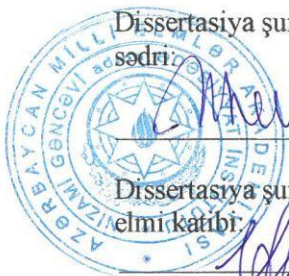
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva,

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli,

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova,

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nailə Əbdül qızı Səmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbi prosesdə bədii ədəbiyyatla yanaşı bədii-sənədli əsərlər yaransa da, bu əsərlər çox zaman fərqləndirilməyərək, tədqiqatdan kənar qalırlar. Bədii nəsrdən fərqli olan bu nümunələrin tədqiqi ədəbiyyatşünaslığımızda həllini gözləyən problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Bədii əsərlərdən fərqli olaraq bədii-sənədli nəsrdə yazıçı şərti bədii gerçəklik yaratmır, yalnız fakta əsasən yaşanmışları nəql edir. Bədiiliklə sənədliliyin bir-birini tamamladığı əsərlərin əsas obrazı müəllifin özü və ya başqa tarixi şəxsiyyətdir. Yazıçının özünün şahidi olduğu və ya sənədlərə əsasən nəql edilən hadisələrin əks olunduğu əsərlərin poetikası (müəllif, obrazlar sistemi və s.) bədii əsərlərdən fərqlidir.

Şahidi olduğu hadisələri hər kəs qələmə ala bilsə də, bədii-sənədli nəsrə yalnız dövrün ümumiləşmiş təsvirinin canlandırıldığı yazıçı xatirələri aid edilə bilər. Bədii keyfiyyətləri ilə yanaşı tarixi faktlarla zəngin olan bu əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatında sistemli şəkildə araşdırılması müasir ədəbiyyatın zəruri problemlərindəndir. Xalq yazıçısı Anar, Rəfael Hüseynovun “Vaxtdan uca” kitabına yazdığı ön sözdə mövzuya bu cür aydınlıq gətirir: *“Sənədli nəsr” anlayışının hər iki tərkib hissəsi əhəmiyyətliyədir. Nəsr olması bu səpgili əsərlərin sənədliliyini şübhə altına almır, faktlara əsaslanmaları isə onların sırf proza kimi yüksək bədii dəyərinə xələl gətirmir.* ¹*Bununla belə, təəssüflü haldır ki, hələ də tənqidi fikir, xüsusilə də bizim Azərbaycan tənqidi - sənədli nəsrini adi publisistikadan ayıra, tam hüquqlu proza nümunəsi kimi qiymətləndirə və təhlil edə bilmir*”¹.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk peşəkar xatirə ədəbiyyatının nümunələri XX əsrin birinci yarısında qələmə alınmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nəmanzadənin, Əli Nəzminin və s. əsərləri ilk örnəklər olaraq təhlil edilir.

Sonrakı mərhələdə müharibə iştirakçısı olan yazıçı və şairlərin Mehdi Hüseynin “Moskva”, “Cəbhə xatirələri”, Ənvər Məmmədخانlının “Qərbə atəş”, İsmayıl Sıxlının “Cəbhə yolları” və digər müəlliflərin

¹ Hüseynov R. Vaxtdan uca / R.Hüseynov. – Bakı: İşıq, – 1987. – s.5

gündəlikləri, xatirələri, yol qeydləri qələmə alınmışdır. Ara-sıra yaranan xatirə-romanlardan isə Əli Vəliyevin, İsmayıl Şıxlının əsərlərini qeyd etmək olar.

1950-ci illərdən başlayaraq, ölkənin ictimai-siyasi həyatında müəyyən “yumşalma” müşahidə olunduğu dövrdə, repressiya qurbanlarına bəraət verildikdən sonra, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin (1957), daha sonra isə sovet hakimiyyətinə, onun ali rəhbərlərinə, qırmızı inqilaba fərqli münasibətin əks olunduğu Ümbülbanunun “Qafqaz günləri” (1945) xatirə-romanı, Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” (1954) və s. oxuculara təqdim edilmişdir.

Sovet illərində qələmə alınan yazıçı gündəlikləri, əsasən son dövrlərdə ictimaiyyətə təqdim edilib. 1990-cı illərdən sonra Abdulla Faruqun, Süleyman Rəhimovun, Xəlil Rza Ulutürkün və başqalarının illər öncə qələmə aldıkları gündəliklər (əsasən gündəliklərindən parçalar) mətbuatda çap olunmuşdur.

Ümumən, sovet illərində memuar ədəbiyyatı sahəsində durğunluq hiss olunur ki, senzuranın, qadağaların hökm sürdüyü zaman bu qəbildən olan əsərlərin yaranması üçün müsbət zəmin ola bilməzdi. 1980-ci illərdə Rəfael Hüseynovun sənədli romanları, Anarın “Sizsiz” əsəri bu durğunluğu nisbətən aradan qaldırsa da, bu xüsusda canlanma 1990-cı illərdən sonra hiss olunmağa başladı.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərini bədii-sənədli nəsrin inkişafında yeni mərhələ hesab etmək olar. Müstəqillik illərindən (postsovet dövrü) başlayaraq Vidadi Babanlıın “Gizlinlər” gerçək romanı, Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafları” bioqrafik-sənədli romanı, Balas Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər” avtobioqrafik romanı, ayrıca müəlliflər haqqında xatirə toplular və bir çox başqa əsərlər çap olunmuşdur. Bu əsərlərdə sovet memuarlarına xas hadisələrin “rəsmi” təsviri, baş verənlərə optimist yanaşma, səmimi etiraf, xatirələr, müəllifin öz həyat yolu haqqında dərin düşüncələri ilə əvəzlənmişdir.

Mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri fikirdə bir çox mübahisəli məqamlar mövcud olduğundan bədii-sənədli nəsrin özəlliklərinin və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Xarici ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin nəzəri problemləri ilə bağlı M.Baxtin, A.Qaliç, L.Qinzburq, L.Elizavetina,

T.Kolyadiç, F.Lejen, Y.Lotman, E.Mesterqazi, T.Simonova, J.Starobinski, A.Tartakovski, İ.Şaytanov, A.Tone, Y.Yavçunovski və başqa tədqiqatçıların araşdırmaları vardır.

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində isə bədii-sənədli ədəbiyyatın yeni modifikasiyalarından 1980-ci ildən başlayaraq bəhs olunmuş, əsasən memuarlar, səyahətnamələr, epistolyar əsərlər tədqiqata cəlb olunmuş, digər əsərlər isə diqqətdən kənarda qalmışdır. Nailə Səmədova “Məmməd Səid Ordubadinin “Həyatım və mühitim” memuarı” mövzusunda namizədlik, daha sonra “Azərbaycan memuar ədəbiyyatı yaranması, təşəkkülü, inkişafı”, Əsgər Rəsulov “Türk ədəbiyyatında bədii-publisistik janrların yaranması və inkişaf yolları” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Bunda əlavə, Emin Eminaliyev “Abdulla Şaiqin “Xatirələrim” əsəri kamil memuar nümunəsi kimi”, Leyla Kamranqızı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin memuarları ilə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Cahangir Məmmədlinin “Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri” monoqrafiyasında sənədli povest, povest – esselərdən bəhs edilir. Salidə Şərifovanın monoqrafiyasında “Romanın sənədli janrlarla sintezi” mövzusundan ayrıca fəsilə bəhs olunmuşdur. Pəri Quliyevanın, Şəfa Dadaşovanın məqalələrində mövzu ilə bağlı müxtəlif problemlərdən bəhs olunmuş²,

² Səmədova, N. Məmməd Səid Ordubadinin “Həyatım və mühitim” memuarı: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı / – Bakı, 1992. – 26 s.; Səmədova, N. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələləri: / filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2011. – 46 s.; Rəsulov, Ə. Türk sənədli-bədii nəsr \ Ə.Rəsulov. – Bakı: Elm, – 2004. – 428 s.; Eminaliyev, E.A. Şaiqin “Xatirələrim” əsəri kamil memuar nümunəsi kimi: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı / – Bakı, 1997. – 24 s.; Kamranqızı, L. Y.V.Çəmənzəminlinin memuarlarında Şuşa mühiti / L. Kamranqızı. – Bakı: Şuşa, – 2002. – 104s.; Məmmədli, C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri / C.Məmmədli. – Bakı: Bakı Univer. Nəşriyyatı, – 1998. – 286 s.; Шарифова, С. Жанровое смещение в романе: коммуникативно-социологический подход / С.Шарифова. – Москва: Московский Парнас, – 2011. – 340 с.; Quliyeva, P. Memuar və povest (Y.V.Çəmənzəminlinin “Bir cavanın dəftəri” əsərinin janrı haqqında) // – Bakı: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1986. № 3, – s.54-62; Dadaşova, Ş. Avtobiografiyanın səciyyəvi cəhətləri və janr xüsusiyyətləri // – Bakı: Poetika. Izm, – 2014. № 1, – s. 223-233 və s.

ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində müvafiq yazılar verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XXI əsrin ilk rübünə aid olan bədii-sənədli nəsr nümunələri dissertasiyanın obyektini təşkil edir. Bədii-sənədli nəsrin tipologiyası və inkişaf mərhələlərinin araşdırılması isə dissertasiyanın **predmetini** təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada Azərbaycan bədii-sənədli nəsrinin tədqiqi, formalaşması və inkişafı mərhələlərinin araşdırılması məqsədi qarşıya qoyulmuş, müəyyən problemlər əsas götürülərək araşdırılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrinin təşəkkülü mərhələlərinin səciyyələndirilməsi və inkişaf tendensiyaalarının müəyyən edilməsi;

- Ədəbiyyat tarixində bədii-sənədli nəsrin mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi;

- Mövzu ilə bağlı mövcud tədqiqatların sistemləşdirilməsi;

- Bədii-sənədli nəslrlə bağlı mübahisəli məqamların araşdırılması: avtobioqrafik nəsr və avtobioqrafizmin anlayışlarının fərqli və oxşar məqamlarına aydınlıq gətirilməsi; tarixi və bioqrafik romanların müstəqil forma olaraq səciyyələndirilməsi; gündəlik poetikasının müasir memuar-avtobioqrafik nəsrə təsiri kimi məqamların araşdırılması;

- Bədii-sənədli əsərdə obrazlar sistemi, müəllif mövqeyinin təzahürü formalarının öyrənilməsi, bədii nəslrlə oxşar və fərqli cəhətlərin aydınlaşdırılması;

- Postsovet dövründə bədii-sənədli nəsr: sənədli və bədii nəsrin qarşılıqlı təsiri və inteqrasiyası;

- Bədii-sənədli nəsrin inkişafında müstəqillik dövrünün xüsusi mərhələ olaraq səciyyələndirilməsi;

- Avtobioqrafik və bioqrafik romanların ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

Tədqiqat metodları. XX əsrdən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə aid əsərlərin təhlilə cəlb olunduğu araşdırmada, böyük zaman kəsiyini əhatə etməyə, həmçinin müxtəlif mərhələlərdə mövzunun inkişaf özəlliklərinin araşdırılmasına imkan verən nəzəri- tipoloji və tarixi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Mövzu ilə bağlı müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə təqdim olunan əsas müddəaları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Ədəbiyyatın yalnız bədii və sənədli deyil, həm də bədii-sənədli nümunələr üzrə təhlil və təsnif edilməsi mümkündür;

- bədii və bədii-sənədli əsərlərin janr müəyyənliyi məsələləri (tarixi nəsr və bioqrafik nəsr; avtobioqrafiya və avtobioqrafizm);

- Bədii sənədli nəsrin həm bədii ədəbiyyat, həm də ədəbiyyatşünaslıq (və digər ictimai-humanitar elmlər) üçün məxəz olaraq dəyərləndirilməsi, xəlitə janr, bir çox janr və üslubların sintezinin yer aldığı əsərlər olaraq xarakterizə edilməsi;

- memuar poetikasının yazıçı gündəliklərinə təsiri;

- postmodern poetikanın bədii-sənədli nəsrə təsiri;

- Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin birinci rübündən başlayaraq inkişaf edən bədii-sənədli nəsrin inkişafında sovet və postsovet mərhələlərinin səciyyələndirilməsi;

- İki xətt üzrə – sovet və mühacirət ədəbiyyatı üzrə inkişaf edən sovet dövrü bədii-sənədli nəsrinin konkret nümunələr əsasında təhlilə cəlb olunması;

- Müasir mərhələdə (1990-cı illərdən sonra) bədii-sənədli nəsrdə yer alan xüsusiyyətlərin səciyyələndirilməsi;

- Bədii-sənədli əsərlərdə dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin təsviri;

- Bioqrafik əsərlərdə didaktik məzmunun, qəhrəmanın stereotip təsvirinin getdikcə mürəkkəb obrazla əvəzlənməsi; yeni bioqrafik nəsr nümunələrinin xarakteristikası.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin inkişafı mərhələli şəkildə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 2000-ci illər ədəbiyyatı daxil olmaqla tədqiq olunmuşdur.

- Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr sistemli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur;

- Bədii-sənədli əsərlərin səciyyələndirilməsi, bu əsərlərdə obrazların gerçəkliklə bağlı olduğu, fakta əsaslandığı qeyd olunmuş,

sənədli nəsrin xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir;

- Memuar poetikasının gündəliklərə təsiri öyrənilmiş, bədii gündəliklərin sənədli gündəliklərdən fərqi aydınlaşdırılmışdır;

- Avtobioqrafizm və avtobioqrafik nəsr, tarixi roman və bioqrafiyalar fərqləndirilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mövzu ilə bağlı mübahisəli məqamlar araşdırılmışdır;

- Bədii-sənədli ədəbiyyatda müəllif mövqeyinin təzahür xüsusiyyətləri, və obrazlar sisteminin özəlliklərindən bəhs olunmuşdur;

- Bədii-sənədli əsərlər multidisiplinar tədqiqatların obyektı olaraq dəyərləndirilmişdir;

- müasir mərhələdə bədii və sənədli üslubların inteqrasiyası araşdırılmışdır;

- Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr nümunələri yazıçı xatirələri əsasında təhlil olunmuş, avtobioqrafik və bioqrafik əsərlər təhlilə cəlb edilmişdir;

- Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin inkişafı aşağıdakı mərhələlər əsasında təsnif edilir:

- XX əsrin birinci yarısı – Azərbaycan ədəbiyyatında professional memuar ədəbiyyatının ilk nümunələrinin yaranmasının XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyi qeyd olunur. Əsasən publisistik təsvirin üstünlük təşkil etdiyi əsərlərdə mövhumatla mübarizə, qadın azadlığı, ana dili ilə bağlı problemlərin qaldırılması, yeni tədris üsullu məktəblərin yaranması, rus-yapon müharibəsi, erməni-müsəlman qırğını kimi hadisələrdən, xüsusən də “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapından geniş bəhs edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində nəsr ənənələrinin yenidən formalaşdığı Azərbaycan ədəbiyyatında müəlliflərin əksəriyyəti nəsrin böyük formasına ilk dəfə müraciət etmişlər. Bu səbəbdən də, hadisələrin müəllif tərəfindən xronoloji ardıcılıqla nəql edildiyi xatirələrdə psixoloji təsvirin zəif olduğu müəyyənəşdirilmişdir.

- XX əsrin 1940-80-ci illəri (sovet dövrü) – mərhələsində bədii-sənədli nəsrin iki istiqamətdə inkişaf etdiyi, sovet yazıçılarının əsərləri və mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuarlar, qeyd olunmuş hər bölgüyə aid əsərlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

- XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri 1990-2000-ci illər (postsovet dövrü). İlkin mərhələdə (1990-cı illər) bədii-sənədli nəsrdə sovet

dövrünün faciələrindən bəhs edən əsərlərin yazıldığı, müəlliflərin daha çox öz nəsildaşlarının problemlərini təsvir etməsi, dövr haqqında həqiqətləri göstərməyə çalışdıqları vurğulanmış, avtobioqrafik süjetin, müəllif mövqeyinin zəifləməsi müəyyənləşdirilmişdir. Sovet illərinin əks olunduğu xatirələrdə yaradıcı insan və sistem qarşıdurması təsvir edilmiş, tarixin mühüm bir mərhələsi tam fərqli mövqedən dəyərləndirilmişdir. Sadalanan problemlər Vidadi Babanlının, Seyran Səxavətin, Sabir Azərinin və s. əsərləri əsasında təhlil edilmiş, avtobioqrafik janrın yeni modifikasiyası olan roman-memuarların xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

- 2000-ci illərdən (ikinci mərhələ) başlayaraq avtobioqrafik nəsrdə sosial tematikanın etirafla əvəzlənməsi (Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı? ”, Natiq Rəsulzadənin “Qolfstrim” və s.), 1990-cı illərə aid əsərlərdə sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşıdurması öndə olduğu halda XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq etiraf məzmunlu əsərlərin yaranması müəyyənləşdirilmiş, avtobioqrafik əsərdə filoloji mətn xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuş, uşaqlıq dövründən bəhs edən əsərlərdə ənənəvi obrazlar sisteminin deformasiyası izlənilmişdir. 20 yanvar hadisələrinin təcəssümü (Fikrət Qoca “Qarlı, qanlı qərənfillər”, Xəlil Rza Ulutürk “Lefortovo zindanında”) və Milli qəhrəmanlar haqqında əsərlər (Mustafa Çəməni “Fred Asif”, “Mübariz”) təhlilə cəlb edilmişdir.

- Sovet siyasi liderləri, yazıçı və şairləri haqqında miflərin aradan qaldırıldığı rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlər bioqrafik nəsrin modifikasiyası olaraq xarakterizə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki və nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyadan ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbə və magistrləri, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri, ədəbiyyatşünas alimlər, çağdaş Azərbaycan nəsr, bədii-sənədli ədəbiyyat ilə maraqlananlar istifadə edə bilirlər. Tədqiqat işindən eyni zamanda filologiya və başqa ictimai və humanitar fakültələrdə (tarix, incəsənət və s.) bir sıra xüsusi kurslarda dərs vəsaiti kimi də istifadə etmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin fəsiləri ayrı-ayrılıqda şöbənin seminarlarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi

Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Rusiya, Başqırdıstan kimi ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləşmə sisteminə (bazalarına) daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə çap edilmiş məqalələrində, elmi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (15540 işarə), dörd fəsil (I fəsil – 119699 işarə, II fəsil – 84505 işarə, III fəsil – 121405 işarə, IV fəsil – 76384 işarə), nəticə (9354 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 426887 şərti işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın altı paragrafdan ibarət I fəslə **“Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin tədqiqi”** adlanır. **“Bədii-sənədli nəsrin xüsusiyyətləri”** adlı birinci paragrafda problemin nəzəri aspektləri nəzərdən keçirilmiş, mövzu ilə bağlı mübahisəli məqamlara diqqət yetirilmişdir. Bədii-sənədli ədəbiyyata XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq marağın artması müşahidə olunur. Tədqiqatçılara görə, bu əsərlər ona görə sənədli əsərlərə aid edilir ki, *“oxucu sona qədər hadisələrin gerçəkliyinə inanır, lakin bu gerçəklikfaktiki” deyil, estetik məzmunu isə onları bədii ədəbiyyat olaraq qiymətləndirməyə əsas verir*”³.

Y.Mesterqazi ədəbiyyatşünaslıqda işlənən *“sənədli ədəbiyyat”, “bədii-sənədli ədəbiyyat”, “fakt ədəbiyyatı”* və s. kimi ifadələri uğurlu saymayaraq onların yalnız ədəbi-tənqidi yazılarda keçərlı olduğunu, rəsmən qəbul olunmadıqlarını qeyd edərək, *“sənədliliyin üstünlük təşkil etdiyi ədəbiyyat”*⁴ ifadəsinin işlənməsini daha uyğun hesab edir.

³ Гинзбург, Л. О психологической прозе / Л. Гинзбург. – Ленинград: Художественная литература, – 1977. – с.9-10

⁴ Местергази, Е.Г. Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века): / Автореферат диссертации на

Ədəbiyyatşünaslıqda yeni olan bu istilah elmdə tam qəbul olunmadığından, biz “bədi-sənədli nəsr” anlayışından istifadə olunmasının tərəfdarıyıq.

Bədii-sənədli ədəbiyyat əsasən ədəbi növ (V.Muravyev, Y.Yavçunovski), janr (V.Fyodorov) və ya bədii ədəbiyyata və publisistikaya xas xüsusiyyət olaraq öyrənilir (A.Adamoviç, O.Konovalova). Y.Boryevin *“bədi-sənədli nəsr – faktların sənədli təsdiqinin yer aldığı bədii əsərdir”* fikrini əsas gətirən E.Mesterqazi⁵ müasir ədəbiyyatşünaslıqda ənənəvi bölgüdən imtina olunduğunu, sənədli nəsrin bədii ədəbiyyata aid edildiyini qeyd edir.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda bədiilik təxəyyülün mövcudluğu ilə eyniləşdirilmir. *“Bədiilik – (“estetik dəyər”) – müəllifin təsvir edilən faktlara münasibətini ehtiva edən tipikləşmənin və ümumiləşdirmənin, elementlərin seçiminin və yaradıcı uyğunluğunun nəticəsidir”*⁶. Sənədliliyin birbaşa və bədii obrazın yaradılması üçün vasitə olaraq istifadəsinin fərqləndirilməsinin vacibliyini qeyd edən P.V.Kupriyanovski yazır: *“Birinci halda bədii keyfiyyətlərə malik olmayan sənədli ədəbiyyat yaranırsa: əsl məktublar, gündəliklər, xatirələr, səyahətnamələr, tarixi və bioqrafik tədqiqatlar, ikinci halda sənədlilik bədii əsərlərdə müşahidə olunur: oçerklər, bədii bioqrafiyalar”*⁷ bədii-memuarlar yaranır. Burada *“gerçək sənəd və faktların yaradıcı seçimi, sistemləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi yer alır. Onlar müəllifin konsepsiyasına uyğun olaraq seçilərək, müəyyən ideya-emosional ahəng yaradır. Bunlar olmadan gerçəkliyin obrazlı təsviri mümkün deyil”*⁸. Eyni məqam digər tədqiqatlarda da vurğulanır:

соискание ученой степени доктора филологических наук / – Москва, 2008, – с.16

⁵ Местергази, Е.Г. О термине “документальная литература // – Тамбов: Вестник Тамбовского университета, серия гуманитарные науки, – 2007. выпуск 11(55), – с. 177

⁶ Куприяновский, П. Проблемы художественно-документальной литературы / П. Куприяновский. Доверие к жизни. – Ярославль: Верхне-Волжское книжное изд-во, –1981. – с.132.

⁷ Yənə orada, c.134.

⁸ Хорев, В. “Современная документально-художественная литература о периоде войны (на материале польской и болгарской прозы)”. Современная болгарская проза и литературы европейских социалистических стран. –

“Sənədlər özləri bədiiliyi yaratmır, burada müəllif müdaxiləsi mütləqdir. Bu münasibətlər müstəvisində – müəllifin və ya sənədin subyektivliyi və onlar üzərindəki sonrakı iş – sənədli əsərin bədiiliyi özünü göstərir”⁹.

M.Baxtinin janr təsnifatı konsepsiyasına əsaslanan Y.Mesterqazi *“sənədli başlanğıcın üstün olduğu əsərləri” sadə (ilkin) və mürəkkəb (ikili) olaraq təsnif etmişdir. Birincilərə xronika (salnamə), məktub, avtobiografiyaları, bioqrafiyaları, gündəlikləri, memuarlar (xatirələr, qeydlər), səyahətnamələri (traveloq), ikincilərə isə “gerçək” hekayələri, sənədli povest, sənədli roman (gerçək roman), həmçinin “bədi təhlil təcrübəsi” (Aleksandr Soljenitsin “Arxipelaq qulaq”), “səslər romanı” (Svetlana Aleksieviçin “Dəmir oğlanlar”)* əsərlərini aid etmişdir¹⁰. Tədqiqatçı ilkin növə aid əsərlərin müəlliflərinin qeyri-peşəkar, yazıçıolmayan insanlar olduğunu bildirmişdir.

Bu mövqedən Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda bir çox ədiblərin bədii nəsrinin geniş tədqiq edilməsi, roman-memuarlar, avtobiografik və bioqrafik əsərlərin isə geniş araşdırılmaması müşahidə olunur. Məsələn, “Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası”¹¹ monoqrafiyasında yazıçının bədii nəsrinə geniş təhlil edilsə də, xatirələrindən bəhs olunmamışdır. İsmayıl Şıxlının “Cəbhə yolları” və digər əsərlərlə bağlı da bu kimi yanaşma yer alır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsr haqqında mövcud problemlərdən biri, bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarında, yazıçı və qeyri-peşə sahiblərinin əsərlərinin birgə təhlil olunmasıdır. Fikrimizcə, yazıçılar tərəfindən qələmə alınan əsərlərin peşəkar olmayan qələm sahibləri tərəfindən yazılmış əsərlə eyni müstəvidə təhlil olunması düzgün deyil. Çünki yazıçının, şairin, sənət adamının (şüurlu və ya qeyri-şüuri şəkildə, peşəkar vərdiş əsasında) hadisələrə münasibəti

Москва: Наука, -1985. – с. 198

⁹ Родный, О.В. Жанры документально-художественной литературы и повесть В. Карпова “Полководец” file:///C:/Users/User-PC/Downloads/Pl_1991_1_12%20(3).pdf

¹⁰ Местергази, Е.Г. Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века): / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. / – Москва, 2008, – с. 17

¹¹ Vahabova, S. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası / S.Vahabova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 164 s.

fərqlidir. Yazıçı qeydlərində hadisələr mütləq seçimə məruz qalır, ümumiləşdirmə aparılır (hətta gündəliklərdə belə), gerçəkliyin bədii şərhı verilir. Qeyri-peşəkar müəllif isə sadəcə baş verənləri sadalamaqla kifayətlənir.

Beləliklə, bədii-sənədli nəsrə təxəyyül və sənədliliyin sintezində yazılmış əsərlər aid edilir. Sənədli əsərlərdə bədii şərhəndirmə, ümumiləşdirmə deyil fakt, müasir mövzuların təsviri yer alır. Zənnimizcə bir çox əsərləri, məsələn, Tofiq Abdinin “Dövlət çevrilişi”, Yusif Kərimovun “Xəyanətin ad günü” əsərlərini sənədli, Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim”, Qılman İlkinin “Bakı və bakılılar” kitablarını isə tarixi-sənədli əsərlər olaraq qiymətləndirmək daha düzgündür.

Ümumilikdə bədii-sənədli ədəbiyyatın təsnifatı üçün: “1) müəllif mövqeyi, 2) mətnin estetik strukturu, 3) belletristik sənədli təhkiyə üslubu, 4) “mürəkkəbli” və faktuallıq/fiksə olunma”¹² kimi xüsusiyyətlər əsas götürülür.

Dissertasiyada, müasir tədqiqatlarda bədii-sənədli nəsr və ya bədii-sənədli ədəbiyyat istilahından istifadə edilməməsi, memuar-avtobiografik əsərlər olaraq öyrənilməsinin uğurlu olmadığı, bu təsnifatın bədii-sənədli nəsrin bütün müxtəlifliyini əhatə etmədiyi vurğulanır. Məsələn, T.Kolyadiç tədqiqatında məktublar, gündəliklər, səyahətnamələr, bədii portret, avtobiografik və bioqrafik romanlardan memuar ədəbiyyatının janrları olaraq bəhs etmişdi¹³, bəzi müəlliflər isə gündəlikləri memuar ədəbiyyatının ilkin janrı olaraq dəyərləndirmişdir¹⁴. Məlumdur ki, memuarlar xatirələr əsasında yazılır. Gündəliklər, məktublar üçün isə bu xüsusiyyət vacib deyil. Buradakı qeydlər retrospektiv deyil, əsasən sinxronudur. Bu səbəbdən,

¹² Борзикова, С. Нарративная структура документального романа Т. Капоте "Хладнокровное убийство": / автореферат диссертации на соиск. уч. ст. к.ф.н. / – Самара, 2015. –с.9-10

¹³ Колядич, Т. Воспоминания писателей XX века: эволюция, проблематика, типология: / диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук / – Москва, 1999. – с.34

¹⁴ Бельчиков Н., Мемуарная литература. Литературная энциклопедия: [в 11 томах] / Н.Бельчиков, Н.Дынник, – Москва: Сов. Энцикл., Т.7. – 1934. – Стб. 131

bədii- sənədli əsərlərin memuarlar, avtobioqrafik və bioqrafik əsərlər, gündəliklər, məktublar, qeyd kitabçaları, esselər olaraq təsnif edilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Bu paraqrafda, həmçinin sənədli janrların xarakteristikası verilmiş, bədii-sənədli nəsr nümunələrinin xüsusiyyətlərindən, tarixi əsər və bioqrafik nəsr, avtobioqrafizm və avtobioqrafik əsərlər kimi anlayışların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

Birinci fəslin **“Memuar poetikasının gündəliklərə təsiri”** adlanan ikinci paraqrafında gündəliklərin müstəqil ədəbi janr olaraq öyrənilməsinin XX əsrin II yarısına təsadüf olunması, həm sənədli məlumat, həm də ədəbi-bədii forma kimi xüsusiyyətləri araşdırılır.

Gündəlik yaradıcılığı uzun zaman xatirələrin yazılması üçün yardımçı mənbə olsa da, getdikcə müstəqil ədəbi formaya çevrilmişdir. Bədi-sənədli nəsr nümunəsi olaraq qiymətləndirdiyimiz yazıçı gündəliklərinin yalnız günbəgün qələmə alınmış informativ məzmunlu yazılardan ibarət olmadığı, burada mətnin strukturunun daha mürəkkəb olub şeirlər, hekayələr, məktublar, ədəbi tənqidi qeydlər, xatirələr kimi materialları əhatə etdiyi qeyd olunmuşdur. Zamanla memuar və gündəlik janrlarının yaxınlaşmasının baş verdiyi, gündəliklərə xas avtokommunikativlik, intim hisslərin qələmə alınması kimi məqamların memuarlarda olduğu kimi dövrün ictimai-siyasi həyatının, hadisələrinin təsviri ilə əvəzləndiyi göstərilmişdir. Bu fikirlər Abdulla Faruqun və Xəlil Rzanın, Süleyman Rəhimovun və başqalarının gündəlikləri əsasında aparılan təhlillər əsasında təsdiqini tapmışdır.

Araşdırmalarımız belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sovet dövrü ərzində gündəlik janrında bir çox dəyişikliklər yer almış, janrın ənənəvi tələblərinə tam cavab verməyən, sintetik əsərlər yaranmışdır. Birinci fəslin **“Bədii-sənədli nəsrə obrazlar sistemi və müəllif mövqeyi”** başlıqlı üçüncü paraqrafında ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq obraz və müəllif mövqeyi probleminin bədii-sənədli ədəbiyyatın problemləri ilə bağlı təşkil edilən diskussiyaların, yazılan monoqrafiyaların əsas mövzusu olduğu bildirilir. Rus ədəbiyyatşünaslığında O.Kvitçenkonun təsnifatında müəllifin subyektiv münasibətinin minimum səviyyədə yer aldığı obyektiv-sənədli bədii nəsr və bu iki başlanğıcın eyni nisbətdə olduğu bədii-sənədli əsərlər

fərqləndirilir¹⁵. Fransız tədqiqatçısı J.Jennet müəllif və təhkiyəçinin eyni olduğu, üst-üstə düşdüyü əsərləri faktual, digər əsərləri isə bədii əsərlərə aid etmişdir¹⁶.

Bədii-sənədli nəsrin janrlara görə təsnifatında əsas faktorlardan olan müəllif obrazının “*yaddaqalan və fərqli*”¹⁷ olması əsərin sənədli deyil, bədii-sənədli əsərə aid olması üçün əsas şərt olaraq qiymətləndirilir. Çünki bədii-sənədli əsərlərdə müəllif yalnız “*həqiqətən baş vermişlər haqqında informasiya mənbəyi olaraq çıxış etmir, əksər hallarda eksplisit müəllif (mətnin bədiiiliyinin göstəricisi) olaraq əsərin əsas qəhrəmanı kimi iştirak edir*”, əsərdə müəllifin “*şəxsiyyəti, mövqeyi, hadisələrə yanaşması oxucu üçün aydın*”¹⁸ şəkildə əks olunur. T.Simonova müasir nəsrə bədii-sənədli əsərlərin modifikasiyalarının “*müəllif mövqeyinin seçilmişliyi və fəal formada təzahürü ilə*”¹⁹ bağlı olduğunu qeyd edir. Ədəbiyyatşünaslardan M.Baxtin, L.Qinzburq bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflə obraz-təhkiyəçinin tam eyniliyini, bərabərliyini qəbul etmir. Bu iki kateqoriyanın eyniləşdirilməsi ilə razılaşmayan M.Baxtin əsərdə müəllifin öz həyatını bədii şəkildə canlandırıldığını vurğulayır: “*...müəllif obrazı başqa obrazlardan fərqlidir. Lakin o da obrazdır və onu da yaradan müəllif var*”²⁰.

Avtobioqrafik əsərlərdə əsas mövqe müəllifə məxsusdursa, bioqrafik əsərlərdə başqa bir şəxsin həyat və yaradıcılığı canlandırılır. Müəllifin əsas funksiyası “*ayrı-ayrı materialın əlaqələndirilməsi, müxtəlif materialın onun ideyasına müvafiq şəkildə montaj edilməsi və*

¹⁵ Квитченко, О. Жанровые разновидности документального романа в советской прозе 70-х годов //– Москва: Филологические науки, – 1982. № 4, – с.4-5

¹⁶ Женетт Ж. Фикциональное и фактуальное повествование. Работы по поэтике фигуры: [в 2-х томах] /Ж.Женетт. – Москва: Изд.-во Сабашниковых, – 2 т. – 1998. – с.385

¹⁷ Симонова Т. Новые тенденции в современной художественной документалистик / Славянскія літаратуры у кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. – Мінск: РИВШ, – 2013. – с.59

¹⁸ Yənə orada, с.59

¹⁹ Yənə orada с.60

²⁰ Бахтин, М. Автор и герой в эстетической деятельности проблема отношения автора к герою. Эстетика словесного творчества / М.Бахтин. – Москва: Искусство, – 1979. – с. 304

obrazlar sisteminin yaradılmasından ibarətdir”²¹. Əsərlərin strukturunun mürəkkəbləşməsi nəticəsində müəllif mövqeyi də mürəkkəbə doğru inkişaf edir. XX əsrin birinci yarısında qələmə alınmış memuarlarda təhkiyə əsasən müəllif tərəfindən aparılır, dialoq və monoloqlara az-az rast gəlinirdisə, XX əsrin sonlarında yazılmış əsərlərdə (Əli Əmirlinin, Vədadi Babanlının, Seyran Səxavətin və b.) dialoq və monoloqların verilməsi ilə statik təsvirin aradan qalxmasını, personajların hadisələrin inkişafında aktiv iştirakını müşahidə etmək olar.

Beləliklə, zaman keçdikcə sənədli üslubun belletrist üslubla yaxınlaşması nəticəsində bədii-sənədli nəsrin poetikasının mürəkkəbləşdiyinin, müəllif və obrazlar sisteminin yeniləndiyinin, müəllif obrazının müəllif-təhkiyəçi, müəllif-personaj, müəllif-tədqiqatçı kimi müxtəlif formalarda təzahür etdiyinin şahidi oluruq.

Fəslin **“Bədii-sənədli əsərlər multidisiplinar tədqiqatların obyektini kimi”** başlıqlı dördüncü paragrafında xatirə və memuarların hər hansı bir müəllifin yaradıcılığının öyrənilməsində sənədli mənbə olduğu qeyd olunur. Memuarda dövrün ictimai-siyasi, mədəni hadisələri, həyatı haqqında məlumat verən yazıçılar əsərlərinin prototiplərindən bəhs edir, yaradıcılıqlarındakı avtobioqrafik məqamlara aydınlıq gətirirlər. Eyni zamanda, bu qeydlərdə dövrün ədəbi-mədəni həyatı haqqında faktlar, müəllifin müasirləri haqqında məlumatlar da yer alır. Məsələn, xatirələrində dövrün ədəbi-mədəni həyatını canlandıran Abdulla Şaiq Azərbaycan milli mətbuat tarixi haqqında qiymətli məlumatlarla bölüşmüş, həmin illərdə geniş yayılmış uşaq mahnılarından bəndlərə yer vermiş, uşaq oyunlarını, toy adətlərini, dövrün geyim tərzini (“Köhnə Bakı”) təsvir etmiş, təhsil, teatr xadimlərinin qarşılaşdığı təzyiqlərdən bəhs etmişdir. Özünün folklorla bağlı tədqiqatlarını qeyd edən müəllif, bu mövzuda bir neçə məqalə çap etdirdiyini yazmışdır²². Görkəmli pedaqoq olan Abdulla Şaiq pedaqoji fəaliyyəti: ilk dərslilər, “üslui-cədid” məktəblərin yaranması²³, tədris olunan fənlər, dogma dilin tədrisi, müəllifi olduğu

²¹ Колядич, Т. Воспоминания писателей XX века: эволюция, проблематика, типология: /диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук / – Москва, 1999. – с.169

²² Şaiq, A. Xatirələrim \ A.Şaiq. – Bakı: Gənclik, – 1973. – s.192

²³ Yəni orada, s.45

dərsliklər barəsində geniş məlumat vermişdir²⁴. “Gülzar” adlı dərsliyinin məzmunundan bəhs edən pedaqoq, azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin sayı az olduğundan kitaba osmanlı ədəbiyyatından da nümunələr əlavə etdiyini, bu səbəbdən türkçülükdə təqsirləndirildiyini yazmışdır.²⁵

Xatirələrdə, həmçinin müəllifin pedaqogika haqqında fikirlərinə geniş yer vermişdir. Uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı əsərlər, realnı məktəbdə yaratdığı kitabxana, 1917-ci ildə milli siniflərin açılması haqqında məlumatlar Azərbaycanda pedaqogika tarixinin öyrənilməsi baxımından maraq doğurur²⁶.

Anarın “Sizsiz” əsərində “Uzun ömrün akkordları” filminin çəkilişində yaşadığı çətinliklər, Rəsul Rzanın və Nigar Rəfibəylinin sözlərinə bəstələnmiş mahnılar haqqında qeydlər²⁷ sənətsünasların film haqqında tədqiqatlarının zənginləşməsi üçün materialdır. Eyni zamanda, Əziz Alpoudun xatirələrində milli ordunun formalaşması, Cümhuriyyət dövrü, mühacirlərin fəaliyyəti, iştirakçısı və qurucusu olduğu təşkilat və dövrü orqanlar haqqında məlumatlar tarixçilər üçün maraqlı faktlardır.

Beləliklə, müştərək, əsasən humanitar və ictimai sahədə aparılan tədqiqatlar üçün qiymətli mənbə ola biləcək memuarların məzmunu, müəllifin fəaliyyət istiqaməti, ölkənin siyasi həyatında iştirakı kimi faktorlarla əlaqəli olub zəngin materialı əhatə edə bilər. Bu səbəbdən, bu nümunələr tədqiqat işlərində əsas mənbələrdən biri olaraq dəyərləndirməli və geniş (həm bədii-sənədli əsər, həm də faktoqrafik mənbə olaraq) tədqiq edilməlidir.

Beşinci paraqraf **“Müasir bədii-sənədli nəsr nümunələrində intermediallıq: “ədəbiyyat və musiqi”** adlanır. Müasir dövrdə bu mövzu ciddi şəkildə araşdırılır. *“İntermediallıq – semiotika arasındakı intertekstuallığı ifadə edir ki, bir sahəyə aid mətn başqa sənətin bədii sahəsinə daxil olur, özünə xas xüsusiyyətləri itirərək, yeni sferanın qanunları əsasında mövcud olur. Bu zaman, sadəcə incəsənətin növləri arasında dialoq müşahidə olunmur, onların tərcüməsi yer alır. Tərcümə burada hərfi mənada deyil metafora olaraq istifadə*

²⁴ Yenə orada, s. 303

²⁵ Şaiq, A. Xatirələrim \ A.Şaiq. – Bakı: Gənclik, – 1973, – s.304

²⁶ Yenə orada, s. 307

²⁷ Anar. Sizsiz. Əsərləri: [3 cildə] – / Anar. – Bakı: Nurlan, – c.3. – 2004. – s.239

olunur”.²⁸

Xalq yazıçısı Anarın “Sizsiz” xatirə-romanında musiqi xüsusi önəm kəsb edir, müəllifin musiqi haqqında fikirləri dövrün musiqi zövqü haqqında təsəvvür yaradır. Bəzən isə musiqi, məsələn, XX əsrin 30-cu illərinin mahnıları, ötən zamanı xarakterizə edən atributa çevrilir. Həmçinin bir çox bədii-sənədli nəsr əsərlərində olduğu kimi, musiqi personajın hiss və həyəcanının əsas ifadəçisinə çevrilir.

Beləliklə, müasir ədəbiyyatşünaslıqda intermediallıq probleminin tədqiqi bir çox əsərlərin fərqli müstəvidən təhlilinə imkan verir. Bədii-sənədli nəsr nümunələrində müəlliflərin bəzən dövrün ab-havasını, personajların əhval-ruhiyyəsini göstərmək, çox zaman isə mürəkkəb psixoloji məqamları canlandırmaq məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri aydın olur.

Fəslin son paraqrafı **“Müasir nəsrdə fakt və təxəyyülün sintezi”** adlanır. Bədii və sənədli mətnlərin bağlılığı, bir-birinə təsiri məsələləri ədəbiyyatşünaslıqda uzun zaman ərzində diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir nəsrdən bəhs edən Mariya Rozanova yazır: *“Özünü personajdan fərqləndirə bilməmək xüsusiyyəti müasir ədəbiyyatda katastrofik səciyyə daşıyır. Bədii mətn öz şərtiliyini itirərək, az qala gündəlik qeydlərə çevrilir”*²⁹. M.Rozanova müasir müəlliflərin daha çox hazır *“nümunələrə”* işləməyə üstünlük verdiyini qeyd edir.

Bir çox tədqiqatçılar “yeni realizm” kimi təqdim olunan bu xüsusiyyətlərin “ifrat avtobioqrafizmin və publisistik təsvirin” əsərin keyfiyyətinə mənfi təsirini qeyd etmələrinə baxmayaraq, “yeni realizm” haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Eyni problemlərdən bəhs edən E.Rotay isə fikrini bu şəkildə ifadə edir: *“Roman Sençin öz həyatını mümkün qədər yaxınlaşdırmağa çalışır. Bu yalnız avtobioqrafik metod deyil. Müəllif həyatın bədii dərkinin yalnız öz həyat təcrübəsinə əsaslanmaqla mümkün olduğuna tam şəkildə əmindir. Yazıçının gerçək həyatı həm yaradıcılıq məkanı, həm də özünəməxsus tədqiqat obyektidir”*³⁰.

²⁸ Хаминава, А.А. Теория интермедальности: проблемы и перспективы // Язык и культура / Отв. ред. С. К. Гураль/ – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, – Вып. 15, т. 7. – 2012. – с. 374

²⁹ Розанова, М. Первое лицо главного героя // – Москва: Континент, – 2003. № 116, – с.145

³⁰ Ротай, Е. М. “Новый реализм” в современной русской прозе: художественное

Son illər bədii və sənədli təsvirin bir-birinə təsirində yeni yanaşma müşahidə edilir. Bu tədqiqatları araşdıran Nekrasova problemlə bağlı fikirlərini bu cür ümumiləşdirir: *“Müəllif mövqeyinin açıq şəkildə təzahür etdiyi bədii mətnə bioqrafik, konseptiv müəllifin və müəllif-personajın yaxınlığı (bəzən isə ayrılmazlığı) müşahidə olunur. Buna görə də “faction” anlayışına olan marağın əsaslı və perspektivli olduğunu hesab edirəm”*³¹.

Müasir romanda reallıq və təxəyyül nisbətinin əsas olduğu qeyd olunur, *“sənədə istinad”* və *“avtobioqrafizm”* bədii ədəbiyyatın əsas meylləri olaraq qiymətləndirilir³². Zənnimizcə, bədii təsvir və sənədliyin birliyi (“сплав” N.İvanova) deyil, müstəqil mövcudluğu, növbələşməsi nəticəsində əsərlər yeni keyfiyyət əldə edir.

İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” romanında tarixi-sənədli faktlara xas konkretlik qorunur, həmçinin müəllifin xatirələri, düşüncələri də yer alır. Lakin bununla belə, bədii hissə avtobioqrafik məzmun daşıyır, bu hissədə yalnız avtobioqrafizmdən bəhs etmək olar. Avtobioqrafizmin yer aldığı əsərlərdə personajların konkret cizgiləri zəif, ümumiləşdirmə isə güclü olur. Bədii-sənədli obrazda isə bu balans gözlənilməlidir, ümumiləşdirmə konkret cizgilərə əsaslanmalıdır.

İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” roman-mozaikası fərqli üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən eksperimental əsər olaraq maraq doğurur.

Şəhər haqqında əsərlərdə, əsasən şəhərin məişəti, kulturoloji-mədəni xüsusiyyətləri əks edilir, ölkəyə, bölgəyə xas düşüncə tərz, danışq dialekti bədii formada canlandırılır. Ədəbiyyatşünaslıqda şəhər haqqında əsərlərin təhlili zamanı bədii xüsusiyyətlərlə yanaşı fərqli məqamlara da diqqət yetirilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Nəzəri model bu şəkildə qruplaşdırılır, təhlil bu sxemə uyğun aparılır³³:

Bədii mətnin təhlili	Şəhərin mətn olaraq təhlili
----------------------	-----------------------------

мировоззрение Р. Сенчина, З. Прилепина, С. Шаргунова: /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Краснодар, 2013. – с. 23

³¹ Некрасова, И. В. Расширение границ документальных произведениях новейшей русской литературы // – Казань: Филология и культура, – 2016. №3 (45), – с. 130

³² Yenə orada, c. 130

³³ Щербакова, Э.В. Лондон как текст в романах У. Теккерея “Ярмарка тщеславия”, “Записки Барри Линдона”, “Ньюкомы”: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Воронеж, 2016. – с.55

Yaranma tarixi	
Kompozisiya quruluşu	Mətnin strukturu və struktur elementləri
Əsas mövzu və problematika	
Personajlar sistemi	Toponimlər sistemi
Süjet	Əsas mövzu və ideyaların inkişafı
Ənənə ilə əlaqə, simvolik qat	

İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” roman-mozaikasında şəhər obrazını nəzəri aspektdə digər əsərlərdən fərqləndirərək bu cür qruplaşdırmaq olar:

1. Bakı sadəcə hadisələrin baş verdiyi məkan deyil, əsas təsvir obyekti olaraq göstərilir.

2. Şəhərin tarixi ilə bağlı faktlar deformasiya olunmur. Gerçək faktlar bədii təsvirlə növbələşir.

Şəhər mətni haqqında tədqiqatlarda bu əsərlərin müəyyən struktura tabe olduğu, *“kulturoloji qat, arxeoloji təsvir, dövrün iqtisadi-siyasi mənzərəsinin təsviri, şəhər sakinlərinin psixoloji durumunun əks olunduğu psixoloji qat”*³⁴ və başqa bu kimi məqamları əhatə etdiyi vurğulanır.

Müasir mərhələdə tarix və ədəbiyyat (fiction) arasında epistemoloji və ontoloji sərhədlərin yenilənməsindən bəhs edən M.Lipovetski yazır: *“yalnız postmodern poetikada deyil, həm də müasir tarix elmində (“Annalov” məktəbi, Mişel Fukonun əsərləri) tarixi proses miflərin, diskursların, bədii dil və simvolların mürəkkəb birliyi, yəni tamamlanmamış və daim yenidən yazılan metatekst olaraq öyrənilir. Bu kontekstdə Aristotel tərəfindən aparılan ənənəvi tarix və ədəbiyyat, faktın və təxəyyülün qarşıdurması aradan qalxır ... ona görə ki, tarix də ədəbiyyatdır”*³⁵.

Beləliklə, bədii, publisistik üslub, tarixi yanaşmanın sintezinin yer aldığı “Bakı tarixindən kollaj” romanının bədii məziyyətləri ilə

³⁴ Щербакова, Э.В. Лондон как текст в романах У. Теккерея “Ярмарка тщеславия”, “Записки Барри Линдона”, “Ньюкомы”: /диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. / – Воронеж, 2016. – с. 30

³⁵ Липовецкий, М. Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики): Монография. / М. Липовецкий. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., – 1997. – с.229

yanaşı tarixi-kulturoloji əhəmiyyət daşıdığı aşkarlanır. Müəllif sadəcə doğma şəhərinin bədii obrazını canlandırmamış, eyni zamanda Bakının gerçək tarixini, məişətini, şəhərin sakinlərinin mədəni-psixoloji təsvirini də əks etdirmişdir. Faktların (toponimlər, tarixi şəxsiyyətlər, bölgənin tarixi- kulturoloji xarakteristikası, şəhərin müxtəlif məkanlarının fotosəkilləri) müəllif düşüncələrinin, bədii hissə ilə uyğunlaşdırılaraq təqdim edildiyi əsərdə Bakının polisemantik obrazı əks olunmuşdur.

Tədqiqatın bu fəslə aşağıdakı məqalə, konfrans materialları və tezislərdə əksini tapmışdır³⁶.

Dissertasiyanın **“XX əsr Azərbaycan bədii-sənədli nəsr”** başlıqlı ikinci fəslə beş paragrafdan ibarətdir. **“Memuar-avtobioqrafik nəsr (XX əsrin I yarısı)”** adlandırılmış birinci

³⁶ Əfəndiyeva, L. Bədii memuarın janr xüsusiyyətləri // Əməkdar elm xadimi, akademik Vasim Məmmədaliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2012, – s.317-318; Həsənova, L. Yirminci yüzilin ikinci yarısına aid yazıcı günlüklərin tür özellikləri (Azərbaycan edebiyatı örnekleri temelinde) // Современная тюркология: язык, литература, история и культура тюркских народов. Материалы VII Международной тюркологической конференции – Елабуга:– 7 февраль,– 2014, – с.185-186; Həsənova, L. Gündəliklərin forma və məzmun xüsusiyyətləri // VIII Uluslararası Türk dili Kurultayı. Bildiri özetləri. – Ankara: – 22-26 mayıs, –2017, – s.130-131; Həsənova, L. Bədii-sənədli nəsr: janr xüsusiyyətləri və tipologiyası // – Ankara: Türk Dünyası Dil və Edebiyatı dergisi, – 2018. №45, – s.93-104; Həsənova, L. İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” romanında fakt və təxəyyülün sintezi // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. №2, s.97-102; Həsənova, L. Bədii-sənədli nəsrdə obraz və müəllif mövqeyi: faktdan bədii reallığa // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. №2,– s.179-184; Həsənova, L. Müasir bədii-sənədli nəsr nümunələrində intermediallıq: “ədəbiyyat və musiqi” // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi Xəbərlər, Scientific Bulletin, 2021. №2, – s.79-85; Həsənova, L. Bədii-sənədli əsərlər multidisiplinar tədqiqatların obyektı kimi // Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир: X Международная тюркологическая конференция – Елабуга: 25 декабрь, – 2021, – s.313-315; Гасанова, Л. О некоторых проблемах художественно-документальной литературы // Банзаровские чтения. Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения Д. Банзарова и 90-летию БГПИ, БГУ, в двух частях, – Улан-Удэ: – 30-31 марта, – 2022, – 2 ч., – с. 289-292

paraqrafda Azərbaycan ədəbiyyatında professional memuar ədəbiyyatının ilk nümunələri təhlilə cəlb olunub. Bu nümunələrin yaranması ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrə, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümeyi-hallar, xatirələrin yazılması əsasən Ruhulla Axundovun adı ilə bağlıdır. Belə ki o, Abdulla Şaiq, Məmməd Səid Ordubadi və başqa tanınmış yazıçılara müraciət edərək onlardan tərcümeyi-hal, xatirələr yazmalarını xahiş etmişdir.

Əsərlərin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bir məqama diqqət yetirmək vacibdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr ənənələri o qədər inkişaf etməmişdi. Əgər fransız ədəbiyyatında memuarlar romanlardan əvvəl intişar tapmışdısa, rus ədəbiyyatında memuarın yaranması roman janrının ciddi nümunələrinin yarandığı dövrə təsadüf edirdisə (Aksakovun “Ailə xronikası”, “Nəvə Baqrovun uşaqlıq illəri” çap olunduğu zaman artıq F.M.Dostoyevskinin, L.N.Tolstoyun romanları təmsalında rus ədəbiyyatında ciddi psixoloji nəsr nümunələri yaranırdı), Azərbaycan ədəbiyyatında vəziyyət tam fərqli idi. Ona görə də ilk əsərlərdə etiraf, psixoloji dərinliklər demək olar ki, yer almırdı. Hadisələr daha çox avtobioqrafik material üzərində nəql edilir, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması izlənilmir, psixoloji özünüdərk canlandırılmırdı. Həmin illərdə nəsr ənənələrinin yenidən formalaşdığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bir faktı da nəzərə almaq vacibdir ki, xatirələrin müəlliflərinin əksəriyyəti nəsrin iri formasına müraciət etməmişdilər. Bu səbəbdən, obrazların canlandırılmasında, dövrün aparıcı mövzularının təsvirində yer alan publisistik yanaşma anlaşılandır. Sadə kompozisiyanın yer aldığı, hadisələrin müəllif tərəfindən xronoloji ardıcılıqla nəql edildiyi əsərlərdə (yalnız Abdulla Şaiq bəzən ilk olaraq hadisə haqqında qısaca xatırlatma verir, sonra isə yenidən həmin hadisəyə qayıdaraq tam şəkildə təsvir edir) retrospektiv zaman hakimdir. Baş verənlərin əsərin yazıldığı zaman müstəvisindən qiymətləndirilməsi isə yer almır. Personajlar əsasən müəllif tərəfindən xatırlanır, monoloqları, fikirləri birbaşa verilmir, müəllif təhkiyəsində canlandırılır. Sadə mətn strukturuna malik bu memuarlarda müəlliflər öz xatirələrinə əsaslanır, sənədlərə, başqalarının xatirələrinə, məktub və s. təsadüfi hallarda istinad edirlər. Yalnız bəzi əsərlərə müəllifin öz əsərlərindən, yazılarından parçalar və ya bütünlüklə məqalələri (Ömər

Faiq), məktubları, sənədləri daxil edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk memuar-avtobioqrafik əsərləri mövzu baxımından təsnif etsək, bu əsərlərdə əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri, xalqın maariflənməsi, məktəblərin yaradılması, qadın azadlığı kimi mövzuların əks olunduğu görünür. Tənqidi realizm mərhələsi ədəbiyyatının meyarlarına uyğun olaraq, hadisələrə tənqidi yanaşma, yeni meyarların tərənnümü üzərində qurulan bu xatirələrdə janr əlamətlərinin yaygınlığı, zamanın tələblərinə uyğun olaraq tərbiyə etmək və yönləndirmək prinsiplərinin əsas olduğu müşahidə olunsada, sonrakı illərdə qələmə alınmış nümunələrdə publisistik üslubun bədii keyfiyyətlərlə əvəzlənməsi, kompozisiyanın mürəkkəbləşdiyinin, xatirələrin informativ xarakterli əsərlərdən daha mürəkkəb formalara doğru inkişaf etdiyi görünür.

“Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr” adlı ikinci paraqrafda İkinci dünya müharibəsindən sonra bədii-sənədli nəsrin yenidən aktuallaşmasının müşahidə olunduğu qeyd olunmuş, 1940-80-ci illərdə yaranan bədii-sənədli nəsr nümunələri əhatə edilmişdir.

Bu paraqrafda Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri” əsərindən bəhs olunarkən, romanın ümumən avtobioqrafik səciyyə daşmasına baxmayaraq, avtobioqrafik əsər olaraq dəyərləndirilməsinin doğru olmadığı bildirilir. Çünki avtobioqrafik məqamlar yer alsada, Əli Vəliyevin əsas məqsədi əzilən insanın yeni həyata qovuşmasını təsvir etməkdir. Bu səbəbdən də, romanda əvvəlki həyat daha tünd tonlarda verilmiş, istismar edən və istismar olunan sosial qruplar arasında sinfi qarşıdurma, maksimalist kommunist obrazı təsvir edilmişdir.

İsmayıl Şıxlının gündəlikləri 1942-ci ildən apardığı qeydlər, müharibəyə çağırılması ilə başlayıb, 1945-ci ilin 23 noyabr tarixində evlərinə qayıtması ilə tamamlanır. Yazarın bu qeydləri 1985-ci ildə kitab şəklində “Cəbhə yolları” başlığı altında nəşr edilib. Müharibədə yazılan bu gündəliyin bir çox xüsusiyyətləri ilə sənədli əsərlərə daha yaxın olduğunu, əsərdə yazıçının bir neçə il ərzində təcrübəsiz gəncdən yetkin bir gəncə Vətən müdafiəçisinə çevrilməsini izləmək olur. Bununla belə, əsərdə yazıçı düşüncələrinə yer ayrılmış, zəngin personajlar sistemi ilə yanaşı təbiət mənzərələrinin təsvirinə də yer verilmişdir.

Araşdırmada, son olaraq, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bədii-

sənədli əsərlərin sayının çox olmadığı bildirilir. Bu dövrə aid nümunə olaraq İsmayıl Şıxlının “Cəbhə yollarında” kitabından, Əli Vəliyevin romanlarında avtobioqrafizmdən, düşərgə ədəbiyyatına aid əsərlərdən, Xəlil Rza Ulutürkün gündəlikləri və s. nümunələrdən bəhs etməyin uyğun olduğu qeyd olunmuşdur.

Üçüncü paragrafın problemi **“Xəlil Rza Ulutürkün memuar yaradıcılığı”** olaraq müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanın görkəmli şairi, ədəbiyyatşünas alim Xəlil Rza Ulutürkün 1960-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər yazdığı gündəlikləri mövzu rəngarəngliyinə görə bədii yaradıcılığından heç də geri qalmır.

Sovet dövründə yazılan gündəliklər avtobioqrafik və bioqrafik məlumatlarla zəngin olduğu üçün, adətən memuar nümunələri kimi qiymətləndirilir. Övvəllər çap üçün nəzərdə tutulmasa da, 1930-cu illərin faciələrindən, sovet dövründən bəhs edən gündəliklər birbaşa oxucuya ünvanlanmış əsərlərdir. Bu səbəbdən də, oxucuda yaranacaq sualları qabaqlamağa çalışan müəlliflər hadisələri tam təfəssilatı ilə qələmə almış, şəxsi, psixoloji məqamlara demək olar ki, toxunmamışdılar. Məsələn, Süleyman Rəhimov gündəliyini bu yazıları gələcəkdə oxuyacaq vicdanlı şəxslərə ünvanlandığını yazmışdır. Xəlil Rza Ulutürk yazılarında birbaşa oxucularına müraciət edərək qaranlıq qala biləcək mətləblərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Xəlil Rza Ulutürkün 1962-ci ildən başlayaraq 1994-cü ilə qədər yazdığı gündəliklərin həcmnin üç yüz cildi keçdiyi qeyd olunur³⁷. Son illərdə bu qeydlər əsasında yeddi kitab çap edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Əkrəm Cəfərlə bağlı hissələr ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. Onların hər biri sovet hakimiyyəti tərəfindən birbaşa (Mikayıl Müşfiq, Əkrəm Cəfər, Hüseyn Cavid) və ya dolaylı yolla (Səməd Vurğun) təzyiqlərə məruz qalmış sənətkarlardır.

Şairlərin memuar yaradıcılığı nasirlərin əsərlərindən fərqlənir. Sadalanan əsərlərə ümumən nəzər saldıqda həm hadisələrin, həm də insanların poetik təsvirinin şahidi oluruq. Məsələn, Moskvaya həbsxanaya gətirilmiş şair şəhərlə görüşünü bu cür təsvir edir: “...dan

³⁷ Əliyev S. Ulutürk ömrünün ulu möhürü / İlk allahım, son allahım mübarizə / tərtib ed. Firəngiz Ulutürk. – Bakı: Gənclik, – 1999. – s.246

yeri söküləndə Moskvanın Şeremetyevo uçaq alanına çatırıq. Günaydın, Moskva! Günaydın gəncliyimin oylağı! Salam çiynlərinə qar qonmuş kitişgəli şamlar. Qardan, camlardan süzülən ətirli, soyuq havanı acgözlüklə uduram”³⁸ və ya “Dağüstü parkdan qanrılıb Bakıya baxdım. Şəhər süd üzündən də zərif, ağ bir duman tülü içərisindədir”³⁹. Bu xüsusiyyətlər eynilə obrazların təqdimatında da nəzərə çarpır.

Xəlil Rzanın memuar yaradıcılığında obrazların təsvir üsulları müxtəlifdir. Stenoqram, reportaj üslubuna üstünlük verən müəllif personajların özünüdəqdim vasitələrinə daha çox yer verməyə çalışır. Hər bir obrazda müəllifin subyektiv münasibəti əks olunur, onun insan konsepsiyasına uyğun olaraq bəzi xüsusiyyətləri qabardılır. Xəlil Rzanın yaratdığı obrazlarda ilk olaraq milli mənsubiyyətə, ana dilinə, azadlığa dərin bir bağlılıq duyulur. “O kimdir, qolları bir cüt qılınca bənzər. Ağ köynəkli, ağ üzlü Sabir Rüstəmxanlıdır”⁴⁰. “Mayis Əlizadəni, zahirən solğun, içəridən qüdrətli gənc alimi görməyə macal tapmıram”⁴¹ kimi təsvirlər lakonik, lakin tutumlu və yadda qalandır.

Xəlil Rza Ulutürkün son illər çap olunan xatirələrində türk şairlərinin poeziyamıza, xüsusən Mikayıl Müşfiqin, Hüseyn Cavidin yaradıcılığına təsiri, tanınmış alim Əkrəm Cəfərin türk ədəbiyyatı haqqında fikirləri geniş yer almışdır. Gündəliklərdəki qeydlər 1960-cı illərdən başlayaraq, 1980-ci illərə qədər olan dövrü əhatə etsə də, xatirələrdə daha öncəki illər, əsasən 1930-1940-cı illərin hadisələri də əks olunmuşdur.

Beləliklə, qeydlərin təhlili, şairin gündəliklərini obrazlar sisteminə, süjet-kompozisiyaya malik müstəqil əsərlər kimi qiymətləndirilməyə imkan verir.

Fəslin “**Anarın “Sizsiz” əsərində ekzistensial motivlər**” başlıqlı dördüncü paraqrafında yazıcının valideynləri haqqında yazdığı kitabda, müəllif-təhkiyəçi, ədəbiyyatşünas olaraq onların yaradıcı-

³⁸ Ulutürk, X.R. Lefortovo zindanında / X.Ulutürk. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998. – s. 75

³⁹ Ulutürk, X.R. Həyat, həyat deyə çırpınan könül/ X.Ulutürk. – Bakı: Çinar-çap, –2009. – s.141

⁴⁰ Ulutürk, X.R. Lefortovo zindanında / X.Ulutürk. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 1998. – s.21

⁴¹ Yenə orada, s.57

lığını “saf-cürük” etməkdən, onlar haqqında yazılanları təhlil etməkdən çəkinmədiyi qeyd olunur. Anarın “Sizsiz” xatirə-romanının daxil olduğu “Dünya bir pəncərədir” kitabının janr özəlliklərini vurğulayan Xəlil Rza yazırdı: “...532 *yarpaqdan ibarət bu tünd mavi cildli kitab sanballıdır. ...Yalnız bədii əsər deyil, üstəlik elmi tədqiqatın məhsuludur. Bəlkə çağdaş bədii əsər elə bu cür olmalıdır-bədii təfəkkür mütləq elmi təfəkkür qaynaqlarından dirilik suyu içməlidir*”⁴².

Rəsul Rza obrazını əsasən antiteza-zahiri sərtlik və daxili həssaslıq, yumşaqlıq əsasında canlandıran müəllif, obrazın kənar insanların görə bilməyəcəyi xüsusiyyətlərini qabartmağa çalışmışdır. Rəsul Rzanı müxtəlif rakurslardan – ictimai-siyasi xadim, şair, ata olaraq təqdim edən Anar, onun ictimai xadim kimi mübarizliyini, şair kimi novatorluğunu, ata, ailə başçısı kimi qayğıkeşliyini, doğmalarına hədsiz bağlılığını (evindən, ailəsindən uzun müddət ayrı qala bilməməsi), səmimiliyi, bu səmimilikdən doğan köməksizliyi kimi xüsusiyyətlərin məcmusunda mürəkkəb bir obrazı canlandırmağa nail olmuşdur. Rəsul Rzanın özünü ölümündə tam şəkildə ifadə etdiyini qeyd edən müəllif, yazır: “*Atam yalnız belə ölə bilirdi – emosional sarsıntıdan, daxili çılğınlıqdan, narahatlıqdan, hövsələsizlikdən, Nigarın nigarançılığından. Elə bil gur bir musiqi ahəstə, həzin bir akkordla tamamlandı...*”⁴³. Şairin xarakterinin dərk edilməsi üçün açar rolunu oynayan, dövrünə münasibətini, müasirlərinin taleyinin amansızlığı ilə bağlı ağrısını ifadə edən bu sözlər əsərin kədərli intonasıyası ilə həmahəngdir.

“Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” əsərində dövrün siyasi ziddiyyətlərinin inikası” adlı beşinci paraqrafda mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsinin, əsasən müstəqillik illərini əhatə etməsinə baxmayaraq, mövzunun ədəbiyyatşünaslıqda yetərinə təsnif edilmiş olduğu qeyd olunur.

Təhlillər əsasında Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” əsərinin böyük ideya ətrafında mübarizəni əks etdirən qiymətli faktoqrafik mənbə, bədii-sənədli əsər deyil, sənədli nümunə olaraq dəyərləndirilməli olduğu qeyd olunmuşdur. Rus mühacirəti ilə müqayisə etdikdə, burada mühacirlərin sayının daha çox olması,

⁴² Yenə orada, s.219-220

⁴³ Anar. Sizsiz. Əsərləri: [3 cildə] – / Anar. – Bakı: Nurlan, – c.3. – 2004. – s.121.

həmçinin mühacirlər arasında yazıçıların, şairlərin üstünlük təşkil etdiyi görünür. Azərbaycan mühacirəti isə əsasən siyasi mühacirlərdən ibarət olduğundan, onların əsərlərində bədii deyil, publisistik təsvir yer almışdır. Bu xüsusiyyətlər müəlliflərin özləri tərəfindən də qeyd olunur: *“Mövzum ümumi xatirat yazmaq deyildir. Təfərrüata yalnız ələ aldığım əsl mövzu ünsürlərini bir-birinə bağlamaq sürətilə təmas edirəm”*⁴⁴.

Beləliklə, sovet dövrü mərhələsinin tədqiqi bu mərhələdə bədii-sənədli nəsrin iki istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərir: sovet yazıçılarının əsərləri və mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuarlar. Bu illərdə qələmə alınan əsərlərin bir çoxu yalnız müstəqillik illərində oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

II fəslin əsas müddəaları iddiaçının aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur.⁴⁵

“Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında avtobioqrafik nəsrin inkişaf meyilləri” başlıqlı **üçüncü fəsil** beş paraqraftan ibarətdir.

⁴⁴ Rəsulzadə, M. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası): / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Elm, c. 1. – 2016. – s.144

⁴⁵ Həsənova, L. Xəlil Rza Ulutürkün memuar yaradıcılığı // – Bakı: AMEA Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №1, – s.86-93; Həsənova, L. Türk poeziyasının Azərbaycan sovet şairlərinin yaradıcılığına təsiri məsələləri (Xəlil Rza Ulutürkün memuarları əsasında) // Истоки и эволюция литературы и музыки тюркских народов. Материалы международной конференции – Казань: – 23-24 сентября, – 2014, – с.107-110; Həsənova L. Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqi // Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri. Elmi konfrans. – Bakı: 2015, – s.86-93; Həsənova, L. Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” əsərində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin inikası // “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 2016, – s.224-233; Həsənova, L. Anarın bədii-sənədli nəsrinin janr-üslub xüsusiyyətləri // Xalq yazıçısı Anarın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elminin aktual məsələləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 2018, – s.111-113; Həsənova, L. XX əsrin I yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında memuar-avtobioqrafik nəsr nümunələri // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s.66- 72; Həsənova, L. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr (1940-1980-ci illər) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2023. № 9, – s.281-287.

“Мемуар- автобιοqрафик əsərlərdə ictimai-siyasi tematika” mövzulu birinci paraqrafda XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr nümunələrinin sayının çoxalması qeyd olunmuş, 1990-cı illərdə yazıçı gündəliklərinin çap olunması, mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinin başlaması ilə bədii-sənədli nəsrə marağın artdığı bildirilmişdir. Sovet dövrünün faciələrindən bəhs edən bu əsərlərin əsas mövzunu sovet gerçəkliklərinin dərkə təşkil edir.

XX əsrin ikinci yarısından memuarların daha mürəkkəb formaları olan roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman və s. formalaşmaqdadır. Ənənəvi təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özləri əsərləri ilə bağlı dəqiqləşdirmə aparmışlar (Natiq Rəsulzadə “Qolfstrim” (roman-kardioqram), Vidadi Babanlının “Gizlinlər” (gerçək-roman), Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun xatirələri” (bioqrafik-roman) və s.). Sənədli əsərlərin bədii əsərlərlə yaxınlaşması nəticəsində yaranan roman-memuarlarda *“konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevrilirlər”*⁴⁶. Bu əsərlərdə yazıçı özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxanı, fərdi tələdə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə can atır. 60-cılar nəslə haqqında memuar- romanın müəllifi V.Aksyenov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: *“Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkə edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır”*⁴⁷. *“Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilsə, roman-memuarlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır”*⁴⁸.

Bu paraqrafda avtobioqrafik nəsrin özəlliklərindən bəhs olunmuş,

⁴⁶ Симонова Т. Новые тенденции в современной художественной документалистике/ Славянскія літаратуры у кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. – Мінск: РИВШ, – 2013. – с.61

⁴⁷ Аксенов, В. Тайнственная страсть. Роман о шестидесятниках / В.Аксенов. – Москва: Семь дней, – 2009. – с.5

⁴⁸ Симонова, Т. Мемуарная книга В. Аксенова “Тайнственная страсть” как жанровый “неформат” // Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: матэрыялы X міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск: 6-8 кастрычніка, – 2011, – с.312

Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafları” bioqrafik-sənədli romanı, Vidadi Babanlının “Gizlinlər” gerçək-romanı, Balas Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər” avtobioqrafik romanı, Anarın “Gecə düşüncələri”, Balas Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər” əsərləri əsasında təhlillər aparılmışdır.

Fəslin ikinci paraqrafı **“Memuar-avtobioqrafik əsərlərdə yaradıcı insan və sistem qarşındurması (Sabir Əhmədli “Yazılmayan yazı” və Anatoli Rıbakov “Xatirə-roman”) ”** adlanır. XX əsrin sonu XXI əsrin ilk rübü ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında xeyli sayda bədii-sənədli nəsr nümunələri qələmə alınmışdır. Eyni tarixi yaşamış bir çox postsovet ölkələrinin yazıçılarının əsərlərində ötən illərin ən mürəkkəb dövəmləri – XX əsrin 30-40-cı (II Dünya müharibəsi), 50-60-cı, 70-80-cı illəri əks olunur. Tədqiqatda, Azərbaycanın və Rusiyanın Xalq yazıçıları olmuş Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” (2004) və Anatoliy Rıbakovun “Xatirə-roman” (əəər 1997 qələmə alınmış, 2019-cu ildə çap olunmuşdur), hər iki müəllifin son əsərləri olan avtobioqrafik romanları təhlilə cəlb edilmişdir. Təxminən eyni dövrdə yaşamış, ədəbiyyata gəlmiş (Sabir Əhmədli (1930-2009), Anatoliy Rıbakov (1911-1998) 1950-ci illərdən çap olunmağa başlamışdırlar), Sovet ölkəsinin vətəndaşı olmuş yazıçıların yaradıcılığında kifayət qədər paralel məqamlar yer almışdır.

Milyonlarla insanın unutqanlığa sövq edildiyi sovet dövrü bitdikdən sonra, postsovet məkanında keçmişin kultu yaşandı. *“Tarixi yaddaşın kollektiv formalarının böhranı kontekstində cəmiyyət öz tərcümeyi-halının çoxluğu və qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı çətin vəziyyətə düşür”*⁴⁹. Bu səbəbdən, sonrakı dövrlərdə hər kəs keçmişə vararaq mili identifikasiyanın zəruriliyini dərk edirdi. Rəsmi tarixdən əlavə, uzun müddət ərzində tarixi yaddaş, əsasən ailə daxilində, valideynlərdən ötərək baba və nənələrdən uşaqlara ötürülür⁵⁰. Lakin, sovet illərində bu əlaqə pozulmuşdur. Uzun müddət ərzində insanlar

⁴⁹ Репина, Л. Феномен памяти в современном гуманитарном знании и в перспективе исторической конфликтологии / Социальные Последствия Войн и Конфликтов XX века: Историческая Память / Отв. ред. Е.П. Серапионова, – Москва: СПб. : Нестор-История, – 2013. – с.12

⁵⁰ Нуркова, В. История как личный опыт // – Москва: Историческая Психология и Социология Истории, – 2009. №1, – с.13

qadağan olunmuş mövzulardan danışmaqdan çəkinirdilər. Nəsillər arasında tarixivarişliyin qırılması, fərdin yükünü artırmış oldu. Bu səbəbdən, məlumatsızlıq vakkumunda olan müəlliflər özləri gerçəkləri öyrənməyə qərar verdilər. Hər kəs birbaşa “canlı” şahidi olduğu hadisələri xüsusi diqqət və maraqla qələmə alaraq, bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışırdı. Bu səbəbdən tarixi yaddaş, ötənlərin yaşadılması, yazıçılar üçün xüsusi önəm kəsb edirdi.

Bu əsərlər, həm də ona görə xüsusi dəyər kəsb edir ki, XX əsrin sonunda qələmə alınan bu kitablarda hadisələr yaşananların birbaşa şahidi olmuş insanlar tərəfindən nəql edilir, şəxsi təcrübə əsas götürülür. *“...sonrakı nəsil bu təcrübəyə malik olmadığı üçün, sadəcə hazır sxemi qavrayır”*⁵¹.

Fəslin **“Memuar ədəbiyyatında uşaqlıq motivi: sovet və postsovet dövrü təcrübəsi”** başlıqlı növbəti paragrafında memuar-avtobioqrafik əsərlərdə uşaqlıq motivindən bəhs olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaqlıq dövrünün ayrıca təsvir olunduğu memuarlara az rast gəlinir. Bir çox memuarlarda uşaqlıq əsasən həyatın bir mərhələsi olaraq göstərilir, əhatəli şəkildə təsvir edilmir. Bu baxımdan, uşaqlıq dövrünün geniş əks olunduğu nümunələr olaraq, son illərdə qələmə alınan Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı?” və Natiq Rəsulzadənin “Qolfstrim” əsərlərini misal göstərmək olar.

Təhlillər əsasında Azərbaycan memuar-avtobioqrafik nəsrində uşaqlıq motivinin illər ərzində fərqli interpretasiyalarının mövcud olduğu görünür. İlk mərhələdə XX əsrin birinci yarısına aid xatirələrdə dövrün geriliyi təsvir edilmiş, sovet dövründən əvvəlki mərhələ qaranlıq tonlarda əks olunmuş, cəmiyyətin mövhumata bağlılığı tənqid edilmişdir. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə savadsız, hüquqsuz fəhlə, kəndli sinfinin inkişafı, onların cəmiyyətin ön sıralarına keçməsi təsvir olunmuşdur. Bu mərhələdə, mövzunun daha çox sovet ədəbiyyatının tələbləri əsasında işıqlandırılmış olduğu bəlli olur. Bunun bir səbəbi onunla bağlıdır ki, bu xatirələr dövlətin sifarişi ilə yazılıb yeni hökumətin təbliği üçün vasitə olaraq düşünülmüşdür. Müəlliflərdən yeni hökumətin tərənnümü, köhnə

⁵¹ Нуркова, В. История как личный опыт // – Москва: Историческая Психология и Социология Истории, – 2009. №1, – с.12-13

həyatın tənqidi tələb olunurdu.

Postsovet dövründə, ilkin mərhələdə yaranan əsərlərdə (1990-cı illər), ailələri sovet hökuməti tərəfindən təqib edilən yazıçıların əsərlərində uşaqlıq “itirilmiş cənnət” olaraq təsvir edilirdi. Mühacir müəlliflərin əsərlərində də, uşaqlıq çağı eyni kontekstdə canlandırılmışdır.

Beləliklə, uşaqlığın əks olunduğu romanlarda ömrün bütövlükdə əks olunduğu əsərlərdən fərqli olaraq hadisələr əsasən lokal məkan, az sayda personajlarla əhatələnir, tarixi zamanın ikinci planda təsvir edilir. *“Universal təcrübənin fərdi təcrübə ilə əvəzlənməsi yer alır... fərdin həyatının ictimai tarixin metaforasına çevrilmədiyi”*⁵² müşahidə olunur.

“Avtobioqrafik nəsrə ironiya” başlıqlı paraqrafda Seyran Səxavətin “Qaçhaq” əsəri təhlilə cəlb edilir. Son illər qələmə alınan avto-bioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağrı ilə anılırsa (Vidadi Babanlı “Gizlinlər”, Sabir Azəri “Tələbə məbusun etirafları”, Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağrını ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

Seyran Səxavətin *“bir əlçə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət”*⁵³ açmağa çalışdığı avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaqalan obrazlar sistemi yer almışdır. Romanda avtobioqrafik əsərlərə xas ənənəvi obrazlar sistemi, ailə idilliyası canlandırılmır. Nənələri arasında olan münasibətlərdən bəhs edən müəllif yazır: *“Şəhərli nənəmlə kəndçi nənəmin arasında münaqişə vardı. Münaqişə deyəndə ki, bir-birini bəyənmirdilər... Tükəzban nənəm atamın həftə səkkiz, mən doqquz göndərdiyi pay-pülüşü görüb fikirləşirdi:*

- Şəhərlilər dargözdülər, özləri də yaz əkinçi, qış dilənçi-aç-lələvin olurlar.

*Zibə nənəm isə kəndçiləri bəyənmirdi”*⁵⁴. Bu cür təsvir yalnız digər personajlara aid deyil, gəncin özü də ironiya ilə təsvir edilmişdir. Sovet mühitinin yetişdirdiyi tipik obrazların ifşası əks olunan romanda, həmin illərin bir çox əlamətdar hadisələri xatırlanmışdır.

⁵² Балина, М. Опыт детства как преодоление прошлого в современной автобиографической прозе// – Padova: Autobiografia, – 2014. №3, – с. 209

⁵³ Səxavət, S. Qaçhaq // – Bakı: Azərbaycan, – 2010. № 9, – s.13

⁵⁴ Yenə orada, s.22

Dövrü bədii obrazlar vasitəsilə canlandırmağa çalışan müəllif, çox zaman ötənlərə birbaşa münasibət bildirməkdən çəkinməmişdir: *“O vaxt belə idi də, əgər sən partiya məktəbini qurtarmısan, universal, hərtərəfli, yetkin bir kadrısan və hər yerdə işləyə bilərsən: partkom, balet məktəbinin direktoru, heyvandarlıq birliyinin müdiri, vəğzal rəisi... bir sözlə, partiya hara göndərsə... Ancaq kommunist partiyasının yetmiş illik tarixi göstərdi ki, onun “universal” kadrlarının doxsan faizi heç bir ixtisasa yiyələnmə bilməmiş, zora arxalanan istedadsız və təkəbbürlü dikbaşlardan başqa bir cins deyilmişlər. Nəticə isə göz qabağındadı: Sovet hökumətinin daşı-daş üstə qalmadı...”*⁵⁵.

“Qaçacaq” romanının ikinci kitabında (“roman içində povest”) Seyran Səxavətin Yusif Səmədoğlu ilə birgə “Ulduz” jurnalında işlədiyi illərdən bəhs edilir. Bu hissədə ironik təsvir, sovet sisteminə xas rəsmiyyəti aradan qaldırmaqla yanaşı, müəllifin hadisələri birbaşa göstərməkdən çəkindiylərini, münasibətini “yumor”da əritmək istəyini, əsas personajları müasirləri olan əsərdə faktları birbaşa deməkdən ehtiyatlandığını göstərir.

Beləliklə, Seyran Səxavət yaradıcılığında ironiya, sovet illərinə xas rəsmiyyətdən azad olmaq və özünə doğma olan mühitlə bağlı fikirlərini daha yumşaq şəkildə ifadə etməyə imkan verən vasitə olaraq yer almışdır.

Üçüncü fəslin son paragrafı **“Bədii-sənədli nəsrə Qanlı yanvar hadisələrinin inikası”** adlanır. Fikrət Qocanın İyirmi yanvar hadisələrinə həsr olunmuş “Şəhidlər” silsiləsinə “Ölüm ayrılıq deyil” (1990), “Hələlik, qiyamətəcən...” (2000) povestləri və “Qanlı, qanlı qərənfillər” (2003) gerçək-povesti daxildir. Son povestdə meydan hadisələri insan-cəmiyyət qarşındurması fonunda təsvir etmişdir.

Xəlil Rza Ulutürkün 1998-ci ildə çap olunmuş “Lefortovo zindanında” kitabında şairin *“siyasi-ideoloji fəaliyyətinin əsasları ... ifadə edilmişdir”*⁵⁶. Yazılardan həbsxanada olarkən müəllifin bəzi hissələri ayrı-ayrı qrankalarda yazmış olduğu, sonradan bir-birinə yapışdırmaqla gündəlik şəklinə saldıqı bəlli olur⁵⁷. Milli istiqlal hərəkatının iştirakçısı, fəal üzvlərindən olan Xəlil Rza Ulutürkün

⁵⁵ Səxavət, S. Qaçacaq // – Bakı: Azərbaycan, – 2010. № 9, – s.70

⁵⁶ Əsgərli Ə. Milli ideal mücahidi / Ə.Əsgərli. – Bakı: Elm, – 2005. – s.378

gündəlikləri tarixi faktoqrafik materiallarla zəngin olub, multidisiplinar təhlil baxımından maraq doğurur. Bu qeydləri qələmə almaqda şairin əsas məqsədi mürəkkəb tarixi şəraiti canlandırmaq, şahidi olduğu hadisələri olduğu kimi gələcək nəsillərə ötürməkdir. Cəmi iki ili əhatədən bu qeydlər qısamüddətli gündəliklərə aid edilə bilər. İsti izlərlə qələmə alınmış ifadələrdə çox zaman emosiya rəşional yanaşmanı üstələyir, həyəcan, narahatlıq əks olunur. Müasiri olduğumuz Qanlı faciənin əks olunduğı bu əsərlərdə tarixin bədii salnaməsi, unudulmayan yaxın keçmişimiz əks olunmuşdur. İnsanlığa qarşı törədilən qətliaamlardan bəhs edən hər iki müəllif qanlı yanvar hadisəsi qismində şəri, insana qarşı yönəlmiş vəhşilikləri pisləmiş, bəşəri dəyərlərdən çıxış edərək milli faciəmizi qabartmağı çalışmışdır.

Beləliklə, təhlillər əsasında son illərdə memuarların hibrid forması olan roman-xatirələrin sayının artmaqda olduğu bəlli olur. III fəslin əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur⁵⁷.

⁵⁷ Əfəndiyeva, L. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri // III Uluslararası Türk dili və Edebiyatı kongresi 2010 (TUDOK – 2010) Bildirilər. İstanbul Kültür Üniversitesi – İstanbul: 20-22 Eylül, – 2012-ci il, – c.1, – s.779-783; Həsənova, L. Müasir bədii-sənədli nəşrdə 20 yanvar hadisələrinin bədii təcəssümü // Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyat və mədəniyyətlərdə istəqrafiya: mif, ədəbiyyat və tarix arasında, – Bakı: 20-21 dekabr, – 2013, – s.69; Həsənova, L. Müasir romanların ideya məzmun paradigması // Bakı: Azərbaycan, – 2014. № 6, – s. 135-145; Həsənova, L. Bədii-sənədli nəşr // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2016.s.22 5-233; Гасанова, Л. Изображение конфликта между системой и творческим человеком в художественно-документальной прозе-эпоха Сталинизма (на основе творчества Анара) // Gənc Türkoloqların I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir Türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, – Bakı: – 21-22 noyabr, – 2016, – s. 124-125; Гасанова, Л. Автобиографический роман в современной азербайджанской прозе. “Сокровенное” роман-быль Видади Бабанлы // Алматы: Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстана, серия общественных и гуманитарных наук, – 2017. №6 (316), – с.49-53; Гасанова, Л. Жанрово-тематические особенности художественно-документальной прозы в современной азербайджанской прозе // Международная конференция студентов и молодых ученых “Фараби Əlemi” – Алматы: – 10 -13 апреля, –2017, – с.315; Həsənova, L. Nətiq Rəsulzadənin “Qolfstrim” romanının janr-üslub xüsusiyyətləri // Ümummillii Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş

Dissertasiyanın son fəslı **“Bioqrafik roman-axtarışlar və inkişaf meyilləri”** adlanır. Bu fəsildə təhlil dörd paraqraf əsasında aparılmışdır. “Bioqrafik nəsrin yeni modifikasiyaları” başlıqlı birinci paraqrafda bioqrafik elementlərin ədəbiyyatımızda qədim zamanlardan mövcud olmasına baxmayaraq, müstəqil janr olaraq formalaşma tarixinin o qədər də qədim olmadığı bildirilir. V.Lopatina elmi bioqrafiyalardan fərqli olaraq *“tədqiqatçı yanaşmasının bədii formada təqdim olunduğu bədii bioqrafiyaların”* məhz XX əsrdə yarandığını iddia edir⁵⁸.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlində bioqrafik nəsrin yeni modifikasiyalarını tədqiq edən İ.Savenko bioqrafik roman-axtarışı “bədii ədəbiyyat, elm və publisistikanın sintezindən yaranmış”, müasir ədəbiyyat və incəsənətin janr və üslub xüsusiyyətlərinin sintezini əks etdirən əsrlər olaraq qiymətləndirir, *“sənədə əsaslanmanın əsas xüsusiyyət olduğunu vurğulayır, “təhkiyənin sənədin tədqiqi”*⁵⁹ üzərində qurulduğunu yazır. Zənnimizcə, roman-axtarış deyil, roman- tədqiqat ifadəsinin işlənməsi daha dəqiqdir.

Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IX Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: – 3-4 may, –2018, – s.220-222; Гасанова, Л. Иронический модус в современной азербайджанской мемуарноавтобиографической прозе // – Уфа: Академия наук Республики Башкортостан, Проблемы востоковедения, – 2018. №3 (81), – s.43-48; Гасанова, Л. Конфликт системы и творческой личности в азербайджанской художественно-документальной прозе в эпоху сталинизма // – Ташкент: Международный журнал Искусство слово, – 2019. №1, – s. 59-63; Həsənova, L. obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar (müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii-sənədli nəsrı) // – Bakı: Azərbaycan, – 2019. №9, – s.185-197; Həsənova, L. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında roman-memuarlar: janr xüsusiyyətləri və tipologiyası // – Bakı: Poetika.izm, – 2023. №1, – s.70-78; Həsənova, L. Memuar-avtobiografik əsərlərdə yaradıcı insan və sistem qarşılıqlıması (Sabir Əhmədli “Yazılmayan yazı” və Anatoli Rıbakov “Xatirə-roman”) // – Skopje: Turkish Studies – Language and Literature, – 2023. № 18 (2), – s.949-962; Hasanova, L. Azərbaycan Edebiyatı Örneğinde Anı Türünde Çocukluk Konusu: Sovyet ve Post Sovyet Dönemi Deneyimi // – Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi SEFAD, – 2023. 49, – s.51-64

⁵⁸ Лопатина, В. Литературная биография в современной английской прозе (писатели о писателях): /автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук / – Москва, 1989. – с.9

⁵⁹ Савенко, И. Жанрово-стилевые особенности биографического роман – поиска: / автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук / – Тернополь, 2008. – с. 13

Müasir dövrdə yazılan bioqrafik əsərlərdə miflərin aradan qaldırılması əsas şərt olduğundan, yazıçının artıq mövcud konsepsiyaları saf-cürük edərək yeni mövqedən çıxış etməsi tədqiqatçı yanaşması tələb edir. Müəllif özünə qədər yazılmış digər əsərlərə istinad edir, öyrənir və müqayisəli yanaşma əsasında yeni baxış ortaya qoyaraq məlum hadisələrin fərdi interpretasiyasını verməyə çalışır. Mürəkkəb mətn strukturu, obrazlar sisteminin yer aldığı bu əsərlərdə iki yaradıcı şəxsin obrazı yer alır: bioqrafiyanın müəllifi və bioqrafik personaj. Hər bir obraz əsərdə müxtəlif şəkildə canlandırılır. Birinci şərhləri, mühakimələri, xatirələri, sonuncu isə əsasən məktubları, xatirələri, əsərlərindən, haqqında yazılmış tədqiqatlardan parçalar vasitəsilə özünü ifadə edir. Bioqraf bu iki materialın ümumiləşdirilməsi, qarşılaşdırılması nəticəsində öz mövqeyini ortaya qoyur. Sonrakı paraqrafda bu müddəalar konkret əsərlər əsasında araşdırılmışdır.

“Didaktik obrazdan mürəkkəb xarakterə doğru – bioqrafik-xronikada siyasi liderin bədii portreti” başlıqlı ikinci paraqrafda yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” bioqrafik roman-tədqiqatı təhlil edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, son illər yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. “*Öz konsepsiyasını irəli sürən müəllif, mövcud fikirlərlə polemikaya girir*”⁶⁰. Bu prinsipə sadıq qalan Elmira Axundova “*...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç*”⁶¹ etməyə, “*...obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmiş süni “əlavələrdən” təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa*” çalışdığını qeyd etmişdir⁶².

Ulu Öndərin ömrünün xronoloji ardıcılıqla əks olunduğu kitabda, müxtəlif illərdə onunla birgə çalışmış onlarla insanın obrazı yer almışdır: Sovet Azərbaycanının siyasi xadimləri, 1980-ci illər Moskva

⁶⁰ Савенко, И. Жанрово-стилевые особенности биографического роман – поиска: / автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук / – Тернополь, 2008. – с.13

⁶¹ Axundova, E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman / E.Axundova. – Bakı: Ozan, – c. 2 – 2007. – s.3

⁶² Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış / E.Axundova. – Bakı: Ozan, – c.6 – 2013. – s.6

mühiti, 1990-cı illərdə doğma Naxçıvan və müstəqil Azərbaycan. Romanın son iki cildi milli tarixin ən mürəkkəb illəri olan müstəqillik dövrünə (üç kitab, altıncı cild iki kitabdan ibarətdir) həsr edilmişdir. Müəllif əsas məqsədinin *“XX əsrin fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasının yaradılması və insani taleyinə güzgü tutulması”* olduğunu qeyd etmişdir⁶³.

Bütövlükdə roman Ümummilli Liderin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı müstəqil məqalələr olacaq çox sayda yarımbaşlıqlara bölünmüşdür.

“...tanınmış yazıçı-publisist filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Axundovanın yeddi kitabdan ibarət olan altı cildlik “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” adlı çoxcildliyi görkəmli dövlət xadimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin çətin, kəşməkəşli mübarizələrlə zəngin olan mənalı həyatını, çoxcəhətli fəaliyyətini geniş planda zamanın və onun şəxsiyyətinin fonunda açılib aydınlaşdırılmasına, sistemli və ardıcıl şəkildə, mümkün olduqca dərindən və əsaslı surətdə araşdırılıb ümumiləşdirilməsinə həsr olunmuş monumental əsərdir... Haqqında başqa ölkələrdə və xarici dillərdə də böyükli-küçikli çoxsaylı əsərlərin yazıldığını nəzərə alsaq, “Şəxsiyyət və zaman” əsərini Azərbaycan Heydər Əliyevşünaslığının beynəlxalq aləmə təqdim edə biləcəyi ən mükəmməl bioqrafik roman da adlandırmaq mümkündür. “Şəxsiyyət və zaman” – Heydər Əliyevin qüdrətli şəxsiyyətinin romanı, bu görkəmli dövlət xadiminin epoxasının publisist fəlsəfəsidir. “Şəxsiyyət və zaman” Heydər Əliyev kimi qüdrətli İnsanı şəxsiyyətin bütövlüyü və əzəmətinin, dövrünün tarixi məsuliyyətinin və mürəkkəbliklərinin fonunda təqdim edən mükəmməl sənədli-bədii” əsər olaraq qiymətləndirilmişdir⁶⁴⁶⁵.

Beləliklə, Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatı haqqında ensiklopedik bilgilərin yer aldığı roman-tədqiqat – sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın tarixi, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferalarının, həmçinin Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, əliyevşünaslığın tədqiqi üçün universal mənbə olaraq qiymətlidir.

“Bədii-sənədli nəsrə psixologizm” probleminə həsr olunmuş növbəti paraqrafda bədii-sənədli nəsrə ənənəvi psixoloji təsvir

⁶³ Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman / E. Axundova. – Bakı: Ozan, – c. 1 – 2007. – s.11

⁶⁴ Həbibbəyli İ. Yazıçı-publisist Elmira Axundova. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə]. İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, c.2, – 2016. – s.122

vasitələrdən istifadənin çox zaman mümkün olmadığı qeyd olunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda, əsasən, psixologizmin sintetik formaları təhtəşüurun, “*psixikanın “alt” qatlarının*” tədqiqinə üstünlük verilirsə,⁶⁵ bədii-sənədli nəsrdə analitik təsvir vasitələri yer alır. “*Roman müəllifi, əsasən, personajları hərəkətləri, düşüncələri, söhbətləri vasitəsilə canlandırır, özü isə bəzi hallarda hadisələrə müdaxilə edir. Lakin xarakterin, əhvalatın, əşyanın ümumiləşdirilmiş təsviri yalnız sintez yolu ilə deyil, izahlı şəkildə analitik formada ifadə oluna bilər. Bu ona görə mümkün olur ki, bədii kontekstdə analitik şəkildə bölünmüş elementlər asanlıqla yeni struktur birliyi şəklində birləşir*”⁶⁶. Bədii-sənədli əsərlərdə, müəllif “*sadəcə hadisələri nəql edən təhkiyəçi və ya hekayəçi olmadığı üçün, onun səsi də eşidilməlidir. Dialoqlar, səhnələr, hadisələrin və hisslərin təsviri müəllif mühakimələrində ifadə olunmuş xarakterlərin konsepsiyasını təsdiqləməyə*”⁶⁷ hesablanmışdır.

Bioqrafik əsərlərdə üçüncü şəxsin başqa birinin hiss və düşüncələrini tam şəkildə duyması, daxili monoloq, yuxular vasitəsilə personajın daxili dünyasına baş vurmaı mümkünədür. Həmçinin avtobioqrafik əsərlərdə illər sonra həmin an yaşanan hissləri xatırlayaraq tam dəqiqliklə canlandırmaq mümkün deyil. Anı yaşanan hisslər deyil, vəziyyətin doğurduğu duyğu və həyəcan uzun zaman yaddaşda qala bilər.

Psixoloji təsvirdə birinci şəxs tərəfindən təhkiyə üçüncü şəxs tərəfindən aparılan təhkiyədən üstün hesab edilsə də, bioqrafik nəsr üçün sonuncu forma daha münasib hesab edilir. Bu zaman üçüncü şəxsin “*qəhrəmanın özünün görə bilmədiyi və ya özünün etiraf etmək istəmədiyi hiss və düşüncələrin*”⁶⁸ daha dolğun şərh edə biləcəyi ehtimal olunur. Üçüncü şəxs tərəfindən təhkiyədə “*bir çox insanların psixoloji təsviri*”nin⁶⁹ verilməsi bu formanın üstünlüyü olaraq

⁶⁵ Колобаева, Л. “Никакой психологии”, или фантастика психологии? (О перспективах психологизма в русской литературе нашего века)” // Москва, Вопросы литературы, – 1999. № 2, – с.20

⁶⁶ Гинзбург, Л. О психологической прозе / Л. Гинзбург. – Ленинград: Художественная литература, – 1977. – с.255

⁶⁷ Yənə orada, s.255

⁶⁸ Есин, А. Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения/ А.Есин.- Москва: Наука, 2000. –с.57

⁶⁹ Панова Н.Ю. Психологизм художественной литературы как отражение

götürülür. Əsas personajla müasirlərinin taleyi arasında paralellərin aparılması psixoloji təsvirin dolğunlaşmasına xidmət edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz əsərlərdə obrazın təsvir vasitələri, müəllif mövqeyinin təzahür formaları elmi tədqiqat xüsusiyyəti daşıyır: sitatların mənbəyi mətndə göstərilir, obraz analitik üsulla, müxtəlif faktların, sənədlərin, şahid müsahibələrinin qarşılaşdırılması, tədqiqi əsasında canlandırılır. Məsələn, Anarın “Kərəm kimi” romanında Nazim Hikmətin həyatının bir çox məqamları ilə bağlı müxtəlif məzmunlu, əks fikirlər qarşılaşdırılır. Şairin həyatı haqqında birmənalı hökm verməkdən uzaq olan müəllif, mübahisəli məqamları süni şəkildə, təxəyyül vasitəsi ilə tamamlamağa cəhd etməmiş, müzakirələr üçün açıq saxlamışdır. Ənvər Məmmədخانının həyatının ayrı-ayrı məqamlarının təsvir edildiyi, yaxınları haqqında ayrı-ayrı epizodların yer aldığı “Həyatım ağrıyır” povestində də bəzi məqamlar sadəcə xatırlansa da, yazıçı tərəfindən dəqiqləşdirilmə aparılmamışdır. Obyektivliyi qorumağa çalışan müəllif, yalnız özünə məlum hadisələrdən, məqamlardan bəhs etmiş fərziyyələrdən çəkinmişdir (Məsələn, Ənvər Məmmədخانının Mehdi Hüseyn ilə münasibətləri sadəcə xatırlanır, aydınlaşdırılmır).

Beləliklə, Elmira Axundovanın, Anarın müstəqillik illərində qələmə aldığı bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraraq onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdıqları, eyni zamanda sovet dövrünün sosial-psixoloji mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən qiymətləndirməyə çalışdıqları bəlli olur.

Fəslin son, **“Bioqrafik nəsrə zaman konsepsiyası”** başlıqlı paraqrafında Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşının, Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb olduğu qeyd olunur, Mustafa Cəməninin Milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən “Fred Asif”, “Mübariz” əsərlərin bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlər olaraq təhlil edilmişdir.

“Fred Asif” əsəri əsasən, qəhrəmanın döyüş yoldaşlarının xatirələri əsasında yazılmışdır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Asif Yusif oğlu Məhərrəmovun həyatından bəhs edən əsərdə qəhrəmanın

həyatının əvvəlki mərhələlərini canlandıran müəllif onun şəxsiyyət olaraq səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, boya-başa çatdığı mühiti canlandırmışdır.

Məlumdur ki, avtobioqrafik əsərlərdə müəllif-təhkiyəçi-qəhrəman bir-birinə yaxın insanlardır. Bioqrafik əsərlərdə isə müəllif və qəhrəman arasında simpatiya mütləq olsa da, onlar iki müxtəlif insanlardır. Bioqrafik əsərlərdə müəllif arxa planda yer alır, əsərin qəhrəmanının obrazı önə keçir. Lakin son illər qələmə alınan bədii-sənədli əsərlərdə əsasən, yaxın keçmişimizdə baş verən hadisələr əks olunduğundan müəllif və qəhrəman obrazlarının yaxınlaşması baş verir. Özünün şahidi olduğu hadisələrdən bəhs edən müəllif, çox zaman təsvir olunan hadisələrə soyuqqanlı qala bilmir. Bioqrafik əsərdə əsasən, hadisələr baş qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir, digər insanların, hadisələrin təsviri baş qəhrəmanla bağlı olub, onun xarakterinin açılmasına xidmət edirsə, “Fred Asif” romanında bəzi hissələrdə bioqrafik qəhrəman obrazının arxa planda qalması müşahidə olunur. Daha çox dövrün siyasi mənzərəsinin canlandırmağa çalışan yazıçı Asifin cəbhə yoldaşı mayor Sultan Əliyev ilə müsahibəsinin verildiyi hissələrdə, Asifin taleyindən uzaqlaşaraq Xocalı faciəsi zamanı xidmətdə olmuş, həmin qırğının şahidi olan zabitdən hadisə haqqında məlumat almaq məqsədi ilə onu ətraflı sorğu-suala tutur.

Avtobioqrafik əsərlərdə bəzən qəhrəmanın taleyində rol oynamayan məkanlar sadalanaraq yer alsın da (sadəcə hadisələrin baş vermə ardıcılığının qorunması üçün), bioqrafik əsərdə yer alan insanlar və məkanlar birbaşa qəhrəmanla bağlı olur. Bioqrafik romanın obrazlar sistemindən bəhs edən M.Baxtin yazır: “Baş verənlər qəhrəmanın özünü deyil, həyatını formalaşdırır... burada təsvir olunan dünya qəhrəman üçün sadəcə fon deyil”⁷⁰. Personaj sona qədər əvvəlcədən göstərilən xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olaraq verilir “dəyişməz qalır”⁷¹. Qəhrəmanın uşaqlıq dövründən başlayaraq, ahıl yaşlarına qədər təsvir edildiyi avtobioqrafik əsərlərdə özündən bəhs edən müəllif mənən yetkinləşməsinə göstərə bilirsə, bioqrafik əsərlərdə yazıçı əsasən qəhrəmanın cəmiyyətə bələd olan xüsusiyyətini qabardır. Avtobioqrafik əsərlərə xas özünütəhlil obrazın mürəkkəbliyini tam

⁷⁰ Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М.Бахтин. – Москва:Искусство, – 1986. – с.207-208

⁷¹ Yenə orada, c.209

şəkildə əhatə edirsə, bioqrafik əsərdə isə obraza kənardan baxış yer alır, qəhrəmanın əsasən, cəmiyyətə bəlli olan xarakterik xüsusiyyətləri qabardılır.

Mustafa Çəmənli Azərbaycanın daha bir Milli qəhrəmanı, Mübariz İbrahimov haqqında əsər qələmə almışdır. Bu povestdə əvvəlki əsərdən fərqli olaraq hadisələr sona qədər müəllif tərəfindən nəql edilir, Mübarizin həyatı bədii şəkildə canlandırılır. Mübarizin qətiyyətini, vətənə bağlılığını lirik, emosional çalarlarla canlandıran yazıçı povestdə onun daxili çəkişmələrini, düşüncələrini də əks etdirmişdir.

Son olaraq, Mustafa Çəmənlinin Azərbaycanın Milli qəhrəmanlarına həsr etdiyi bioqrafik əsərlərin maraqlı nümunələr olduğu bildirilir.

IV fəsildə irəli sürülən əsas elmi müddəalar iddiaçının aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır⁷².

Dissertasiyada əldə olunmuş qənaətlər **Nəticə** bölməsində əks olunmuşdur.

- Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin inkişafı mərhələli şəkildə araşdırılmışdır.
- Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsr haqqındamövcud problemlərə aydınlıq gətirilmiş, bədii-sənədli nəsr nümunələrində sənədin yalnız estetik əhəmiyyət kəsb etmədiyi, mətnin bədii strukturunun bir hissəsi kimi təqdim olunduğu müəyyənləşdirilmiş, bədii-sənədli nəsr nümunələrinin xüsusiyyətləri, tarixi əsər və bioqrafik nəsr, avtobioqrafizm və avtobioqrafik əsərlər kimi anlayışların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.
- Gündəliklərin müstəqil ədəbi janr olaraq öyrənilməsinin XX əsrin II yarısına təsadüf etdiyi, yazıçı gündəliklərinin yalnız günbəgün qələmə alınmış informativ məzmunlu yazılardan ibarət olmadığı, burada mətnin strukturunun mürəkkəb olub

⁷² Həsənova, L. Müasir nəstdə bioqrafik roman: janr axtarışları və üslub yenilikləri (Anar “Kərəm kimi”) // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi (xüsusi buraxılış), – 2014, XXV cild, – s. 69-75; Həsənova, L. Bioqrafik nəstdə psixologizm // – Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, – 2021.№ 67, – s.32-41

şeyrlər, hekayələr, məktublar, ədəbi tənqidi qeydlər, xatirələr və s. materialları əhatə etdiyi, memuar poetikasının yazıçı gündəliklərinə təsiri qeyd olunmuş, janrın nəzəri problemləri ilə bağlı materialların təsnifatı aparılmışdır.

- Obraz və müəllif mövqeyi probleminin XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bədii-sənədli nəsrə bağlı təşkil edilən diskussiyalarda, yazılan monoqrafiyalarda əsas mövzu olduğu bildirilir. Rus ədəbiyyatşünaslığında O.Kvitçenkonun təsnifatında müəllifin subyektiv münasibətinin minimum səviyyədə yer aldığı obyektiv-sənədli bədii nəsr və bu iki başlanğıcın eyni nisbətdə olduğu bədii-sənədli əsərlərin fərqləndirilməsi, fransız tədqiqatçısı J.Jennetin müəllif və təhkiyəçinin eyni olduğu, üst-üstə düşdüyü əsərləri faktual, digər əsərləri isə bədii əsərlərə aid edilməsi kimi faktlar nəzəri müstəvidə təhlilini tapmışdır.
- Bədii-sənədli əsərlər multidisiplinar tədqiqatların obyektı olaraq qiymətləndirilmiş, xatirələrin, memuarların ictimai və humanitar sahədə aparılan tədqiqatlar üçün qiymətli mənbə olduğu, müəllifin fəaliyyət istiqaməti, ölkənin siyasi həyatında iştirakı kimi faktorlarla əlaqəli olub zəngin materialı əhatə etməsi müəyyənləşdirilmişdir.
- Müasir bədii-sənədli nəsr nümunələrində intermediallıq, “ədəbiyyat və musiqi” bəzən əsərlərdə musiqinin digər obrazlarla birgə əsərin strukturunda əsas mövqedə çıxış etməsi, xatirələrdə insanın hiss və həyəcanlarının əsas ifadəçisinə çevrildiyini bildirilmiş, müəlliflərin dövrün ab-havasını, personajların əhval-ruhiyyəsini göstərmək, mürəkkəb psixoloji məqamları canlandırmaq məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri müəyyənleşmiş, bu tezis Anarın “Sizsiz” xatirə-romanına müraciət fonunda əks etdirilmişdir.
- Müasir nəsrə fakt və təxəyyülün sintezinə nümunə olaraq, İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” roman-mozaikası fərqli üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən, müəllifin modernist və postmodernist axtarışlarının sintezini ehtiva edən eksperimental əsər kimi dəyərləndirilib.
- Azərbaycan bədii-sənədli nəsrinin ilk inkişaf mərhələsinə aid olan memuarlarda hadisələrin daha çox avtobioqrafik material üzərində nəql edilməsi, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının

izlənməməsi, psixoloji özünüdərkini canlandırılmaması qeyd olunmuşdur.

- Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında, İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bədii-sənədli nəsrin yenidən aktuallaşması qeyd olunmuş, 1940-80-ci illərdə yaranan əsərlər konkret ədəbi materiallara istinad edilərək şərh olunmuşdur. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bədii-sənədli əsərlərin sayının çox olmadığı vurğulanmış, həmin dövrə aid nümunələr olaraq İsmayıl Şıxlının “Cəbhə yollarında” kitabından, Əli Vəliyevin romanlarından avtobiografizmdən, düşərgə ədəbiyyatına aid əsərlərdən, Xəlil Rza Ulutürkün gündəlikləri və s. nümunələrdən istifadə edilmişdir.
- Xəlil Rza Ulutürkün bədii yaradıcılığının bir hissəsi olan memuar yaradıcılığı milli memuaristika tariximizin maraqlı nümunələri kimi dəyərləndirilmiş, ideya-məzmun xüsusiyyətləri mənbəyə əsasən təhlil olunub.
- Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” əsərində dövrün siyasi ziddiyyətlərinin inikasının təsvir olunduğu vurğulanmış, kitab böyük ideya ətrafında mübarizəni əks etdirən qiymətli faktoqrafik mənbə, bədii-sənədli əsər deyil, sənədli nümunə olaraq dəyərləndirilmiş, bu fikirlər konkret elmi faktlar əsasında təhlilə cəlb edilir.
- Anarın “Sizsiz” əsərində ekzistensial motivlər müəyyənləşdirilmiş, yazıçının valideynləri haqqında yazdığı kitabda, müəllif-təhkiyəçi, ədəbiyyatşünas olaraq onların yaradıcılığını təhlil etməsi, Rəsul Rza obrazını əsasən antiteza – zəhəri sərtlik və daxili həssaslıq, yumşaqlyq əsasında canlandırması ilə yazıçının, obrazda kənar insanların görə bilmədiyi xüsusiyyətləri qabartmağa çalışdığı göstərilmişdir. Rəsul Rzanı müxtəlif rəqəslərdən – ictimai-siyasi xadim, şair, ata olaraq təqdim edən Anarın, onun ictimai xadim kimi mübarizliyini, şair kimi novatorluğunu, ata, ailə başçısı kimi qayğıkeşliyini, doğmalarına hədsiz bağlılığını, səmimiyyətini, bu səmimiyyətdən doğan köməksizliyi kimi xüsusiyyətlərin məcmusu vasitəsilə mürəkkəb bir obrazı canlandırmağa nail olduğu konkret nümunələrlə təhlil olunmuşdur.
- XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında

bədii-sənədli nəsr nümunələrinin sayının artdığı, 1990-cı illərdə yazıçı gündəliklərinin çap olunması, mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinin başlanması ilə bədii-sənədli nəsrə marağın gücləndiyi müəyyənləşdirilmiş, sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşıdurması əks olunmasının köklü səbəbləri, avtobioqrafik əsərlərin özəllikləri Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafları” bioqrafik–sənədli romanı, Vidadi Babanlının “Gizlinlər” gerçək-romanı, Balas Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər” avtobioqrafik romanı, Anarın “Gecə düşüncələri” əsərləri əsasında təhlil edilmişdir.

- Memuar-avtobioqrafik əsərlərdə yaradıcı insan və sistem qarşıdurması Sabir Əhmədli “Yazılmayan yazı” və Anatoli Rıbakov “Xatirə-roman” əsərləri əsasında, müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuş, hər iki əsərdə hadisələrin yaşananların birbaşa şahidi olmuş insanlar tərəfindən nəql edildiyi göstərilmiş, əsərlərin şəxsi təcrübəyə əsaslandığı, XXI əsrin ilk rübündə yaranan əsərlərdə mövzuların yeniləri ilə əvəzləndiyi bildirilmişdir.
- Memuar ədəbiyyatında uşaqlıq motivi sovet və postsovet dövrü təcrübəsi prizmasından araşdırılmış, Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı?”, Natiq Rəsulzadənin “Qolfstrim” əsərləri, bu xüsusda fərqli ifadə tərz, orijinal üslubu özündə əks etdirən nümunələr olaraq dəyərləndirilmişlər.
- Avtobioqrafik nəsrdə ironiya Seyran Səxavətin “Qaçacaq” əsəri əsasında təhlil edilmişdir.
- Bədii-sənədli nəsrdə qanlı yanvar hadisələrinin inikası Fikrət Qocanın qanlı faciəyə həsr olunmuş “Qarlı, qanlı qərənfillər” gerçək-povesti, Xəlil Rza Ulutürkün “Lefortovo zindanında” kitabı kimi nümunələrə əsasən təhlil edilmiş, meydan hadisələrinin insan-cəmiyyət qarşıdurması fonunda təsvir edilməsi qeyd olunmuşdur.
- XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlində bioqrafik nəsrin yeni modifikasiyası olaraq qiymətləndirilən bioqrafik roman-axtarışın (tədqiqat) xüsusiyyətləri araşdırılmış, ideya-məzmun xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Sənədə istinadın yer alması, bioqrafik əsərlərdə obrazların didaktik təsvirdən mürəkkəb xarakterə doğru dəyişməsi, müasir dövrün təsvir olunduğu

bioqrafik əsərlərdə müəllif-qəhrəman münasibətlərində baş verən yeniliklər, psixoloji təsvir vasitələri konkret təhlillər əsasında səciyyələndirilmişdir.

- Xalq yazıçısı, publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” kitabı Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatı haqqında ensiklopedik bilgilərin yer aldığı roman-tədqiqat kimi dəyərləndirilmiş, sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın tarixi, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferasının, həmçinin Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, əliyevşünaslığın tədqiqi üçün universal mənbə olaraq qiymətləndirilmişdir.
- Bədii-sənədli nəsrdə ənənəvi psixoloji təsvir vasitələrdən istifadənin çox zaman mümkün olmadığı, bədii-sənədli nəsrdə analitik təsvirin yer aldığı, psixoloji təsvirdə birinci şəxs tərəfindən təhkiyənin üçüncü şəxs tərəfindən aparılan təhkiyədən üstün hesab edilməsinə baxmayaraq, bioqrafik nəsr üçün sonuncu formanın daha münasib hesab edildiyi qənaətləri mətnə müraciətlə dəqiqləşdirilmişdir.
- Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatda qəhrəman obrazını aktuallaşdırması Mustafa Çəmənlinin Milli qəhrəmanlardan bəhs edən “Fred Asif”, “Mübariz” əsərləri üzərində təhlil edilmiş, müəllifin obrazın bitkin təsvirinə nail olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri əsasında Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq formalaşan bədii-sənədli nəsrin mürəkkəb formalara doğru inkişaf etdiyi, müasir dövrdə yeni forma və məzmun xüsusiyyətləri ilə zənginləşməsi qənaəti təsdiqini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. Əfəndiyeva, L.T. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri // III Uluslararası Türk dili və Edebiyatı kongresi, – İstanbul: – 20-22 Eylül, c.1, – 2012, – s.779-783
2. Həsənova, L.T. Yazıcı gündəliklərində sovet gerçəkliklərinin əksi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2012. №7, – s.320-326

3. Əfəndiyeva, L.T. Memuarlar bədii-sənədli nəsrin janr sistemində // – Bakı: Elmi araşdırmalar, – 2012. IX buraxılış, – s.281-285
4. Həsənova, L.T. Müasir bədii-sənədli nəsrdə 20 yanvar hadisələrinin bədii təcəssümü // Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyat və mədəniyyətlərdə istiqrafıya: mif, ədəbiyyat və tarix arasında, – Bakı: – 20-21 dekabr, – 2013, – s.69
5. Həsənova, L.T. Yirminci yüzilin ikinci yarısına ait yazıcı günlüklərin tür xüsusiyyətləri (Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri əsasında) // Современная тюркология: язык, литература, история и культура тюркских народов. Материалы VII Международной тюркологической конференции. – Елабуга: – 7 февраль, – 2014, – s.185-186
6. Həsənova, L.T. Xəlil Rza Ulutürkün memuar yaradıcılığı // – Bakı: AMEA Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №1, – s.86-93
7. Həsənova, L.T. Müasir romanların ideya məzmun paradiqraması // – Bakı: Azərbaycan, – 2014. №6, – s.135-145
8. Həsənova, L.T. Türk poeziyasının Azərbaycan sovet şairlərinin yaradıcılığına təsiri məsələləri (Xəlil Rza Ulutürkün memuarları əsasında) // Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Материалы международной конференции, – Казань: – 23-24 сентябрь, – 2014, – с.107-110
9. Həsənova, L.T. Müasir nəsrdə bioqrafik roman: janr axtarışları və üslub yenilikləri (Anar “Kərəm kimi”) // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi (xüsusi buraxılış), – 2014. c.XXV, – s.69-75
10. Həsənova, L.T. Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqi // Türk xalqları ədəbiyyatı: mənası, inkişaf mərhələləri və problemləri. Elmi konfrans, – Bakı: – 2015, – s.86-95
11. Həsənova, L.T. Bədii-sənədli nəsr // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c.2 – 2016. – s.225-233
12. Гасанова Л. Изображение конфликта между системой и творческом человеком в художественно-документальной прозе-эпоха Сталинизма (на основе творчества Анара) //

- Gənc Türkoloqların I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir Türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, – Bakı: – 21-22 noyabr, – 2016, – c.124-125
13. Həsənova, L.T. Əziz Alpoudun “Həyatımın hekayətləri” əsərində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin inikası // “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 2016, – s.224-233
 14. Гасанова Л.Т. Автобиографический роман в современной азербайджанской прозе. “Сокровенное” роман – быть Видади Бабанлы // – Алматы: Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстана, серия общественных и гуманитарных наук, – 2017. №6 (316), – с.49-53
 15. Həsənova, L.T. Gündəliklərin forma və məzmun xüsusiyyətləri // VIII Uluslararası Türk dili Kurultayı. Bildiri özetləri, – Ankara: – 22-26 mayıs, – 2017, – s.130-131
 16. Гасанова Л.Т. Жанрово-тематические особенности художественно-документальной прозы в современной азербайджанской прозе // IV Международные Фарабиевские чтения. Международная конференция студентов и молодых ученых “Фараби Әлемі”, – Алмааты: 10-13 апреля, – 2017, – с.315
 17. Həsənova, L.T. Natiq Rəsulzadənin “Qolfstrim” romanının janr-üslub xüsusiyyətləri // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IX Beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı: 3- 4 may, – 2018, – s.220-222
 18. Həsənova, L.T. Bədii-sənədli nəsr: janr xüsusiyyətləri və tipologiyası // – Ankara: Türk Dünyası Dil və Ədəbiyyatı dərgisi, – 2018. 45, – s.93-104
 19. Həsənova, L. T. Anarın bədii-sənədli nəsrinin janr-üslub xüsusiyyətləri // Xalq yazıçısı Anarın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elminin aktual məsələləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 2018, – s.111-113

20. Həsənova, L.T. XX əsrin I yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında memuar-avtobioqrafik nəsr nümunələri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. – 2018. №1, – s. 66-72
21. Гасанова Л. Иронический модус в современной азербайджанской мемуарно-автобиографической прозе // – Уфа: Академия наук Республики Башкортостан, Проблемы востоковедения, – 2018. №3 (81), – с.43-48
22. Гасанова, Л. Конфликт системы и творческой личности в азербайджанской художественно-документальной прозе - эпоха сталинизма // – Узбекистан: Искусство Слово, – 2019. №1, – с.59-63
23. Həsənova, L.T. İlqar Fəhminin “Bakı tarixindən kollaj” romanında fakt və təxəyyülün sintezi” // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. №2, – s.92-102
24. Həsənova, L.T. Bədii-sənədli nəsrə obraz və müəllif mövqeyi: faktdan bədii reallığa // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. №2, – s.179-184
25. Həsənova, L.T. Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar (müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii-sənədli nəsr) // – Bakı: Azərbaycan, – 2019. №9, – s.185-197
26. Həsənova, L.T. Müasir bədii-sənədli nəsr nümunələrində intermediallıq: “ədəbiyyat və musiqi” // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi Xəbərlər, Scientific Bulletin, – 2021. №2, – s.79-85
27. Həsənova, L.T. Kurgusal belgesel düzyazıda çağdaş sosyo-politik olayların təsviri (Azərbaycan edebiyatı nümunələri təhlilində) // – İstanbul, AKRA Kültür Sanat və Edebiyat Dergisi, – 2021. № 9 (23), – s.111-124.
28. Həsənova, L.T. Bioqrafik nəsrə psixologizm // – Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, – 2021. № 67, – s.32-41
29. Həsənova, L.T. Bədii-sənədli əsərlər multidisiplinar tədqiqatların obyektini kimi // Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир: X Международная тюркологическая конференция. – Елабуга: – 25 декабря, – 2021, –s. 313-315

30. Гасанова Л.Т. О некоторых проблемах художественно-документальной литературы // Банзаровские чтения Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения Д. Банзарова и 90-летию БГПИ. в двух частях, – Улан-Удэ: – 30-31 марта, – 2022, Ч. 2, – с. 289-292
31. Həsənova, L.T. Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” romanında müəllif mövqeyi və ədəbi mühitin təsviri // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətşünaslıq jurnalı, – 2022. №2, – s.52-58
32. Hasanova, L.T. Azərbaycan Edebiyatı Örneğinde Anı Türünde Çocukluk Konusu: Sovyet ve Post Sovyet Dönemi Deneyimi // – Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi SEFAD, – 2023. №49, – s.51-64
33. Həsənova, L.T. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında roman-memuarlar: janr xüsusiyyətləri və tipologiyası // –Bakı: Poetika. izm, – 2023. №1, – s.70-77
34. Həsənova, L.T. Memuar-avtobioqrafik əsərlərdə yaradıcıinsan və sistem qarşıdurması (Sabir Əhmədli “Yazılmayan yazı” və Anatoli Rıbakov “Xatirə-roman”) // – Skopje: Turkish Studies – Language and Literature, – 2023. №18 (2), – s. 949-962
35. Həsənova, L.T. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr (1940-1980-ci illər) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 9, – s.281-287

Dissertasiya işinin müdafiəsi "_____" 2024-cü il tarixində saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED – 1.05 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti. 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “____” _____ 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.04.2024
Kağızın formatı:A5
Həcm: 83 021
Tiraj:100